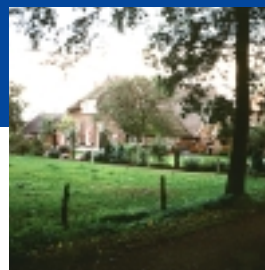

Agrarisch ondernemerschap in de groene ruimte in 2015/2020

Een inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijkheden voor agrariërs

E.M. Jókövi

m.m.v. F. Bethe, H. Dagevos (*LEI*), B. van de Ploeg (*LEI*)

Alterra-rapport 225, ISSN 1566-7197

Agrarisch ondernemerschap in de groene ruimte in 2015/2020

Agrarisch ondernemerschap in de groene ruimte in 2015/2020

Een inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijkheden voor agrariërs

E.M. Jókövi

m.m.v. F. Bethe, H. Dagevos (LEI), B. van de Ploeg (LEI)

Alterra-rapport 225

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2001

REFERAAT

E.M. Jókövi m.m.v. F. Bethe, H. Dagevos (LEI), B. van de Ploeg (LEI), 2001. Agrarisch ondernemerschap in de groene ruimte in 2015/2020; *een inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijkheden voor agrariërs.*. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 225. 84 blz., 5 tab.; 29 ref.

Er is informatie geïnventariseerd over maatschappelijke behoeften die in 2015/2020 waarschijnlijk spelen ten aanzien van de groene ruimte en over beheersystemen waarmee agrariërs kunnen inspelen op deze behoeften. Speciale aandacht is uitgegaan naar het effect van de beheersystemen op inkomens van agrariërs en naar de betekenis van de beheersystemen voor drie ruimtelijke kwaliteitsaspecten te weten economisch, sociaal en ecologisch. In totaal zijn twintig beheersystemen gesignaleerd. Zestien daarvan kunnen positief uitpakken voor het inkomen van agrariërs. Wel komen individuele verschillen voor tussen agrariërs met eenzelfde beheersysteem. Het effect van de beheersystemen op de ruimtelijke kwaliteitsaspecten wisselt. Slechts 1 systeem is voor alle drie de ruimtelijke kwaliteitsaspecten gunstig. Negen andere zijn voor twee aspecten gunstig en de tien overige voor slechts een aspect. Met een mix van beheersystemen kan op gebiedsniveau wel aan meerdere aspecten tegemoet worden gekomen. Het rapport sluit af met een aantal vragen voor vervolgonderzoek.

Trefwoorden: agrariërs, maatschappelijke behoefte, toekomst, groene ruimte, ruimtelijke kwaliteit.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door NLG 40,00 over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 225. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2001 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Alterra is de fusie tussen het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) en het Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC). De fusie is ingegaan op 1 januari 2000.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	15
1.1 Probleemstelling	15
1.2 Onderzoeksopzet	17
1.3 Leeswijzer	18
2 Maatschappelijke behoeften in 2015/2020	19
2.1 Inleiding	19
2.2 Behoeften	19
2.3 Omstandigheden waarin mensen leven	21
2.3.1 Demografische ontwikkelingen	21
2.3.2 Economische ontwikkelingen	22
2.3.3 Technologische ontwikkelingen	22
2.4 Normen en waarden van de moderne consumptiecultuur	23
2.5 Maatschappelijke behoeften geconcretiseerd	27
2.5.1 Dagrecreatie in het landelijk gebied	27
2.5.2 Verblifsrecreatie in het landelijk gebied	28
2.5.3 Voedselkwaliteit	29
2.5.4 Zorg	30
2.5.5 Duurzame energie: wind en energiegewassen	30
2.5.6 Natuur en landschap	31
2.5.7 Wonen	32
2.5.8 Waterberging en drinkwater	33
2.6 Conclusie	34
3 Agrarische beheersystemen in 2015/2020	37
3.1 Inleiding	37
3.2 Multifunctionaliteit	38
3.2.1 Dag- en verblijfrecreatie	38
3.2.2 Natuur en landschap	39
3.2.3 Windenergie	40
3.2.4 Energiegewassen	41
3.2.5 Waterbeheer	42
3.2.6 Neogemengde bedrijven	44
3.2.7 Verkoop van producten	45
3.2.8 Zorg	45
3.2.9 Wonen	46
3.2.10 Driedubbel verbreed groen ondernemerschap	47
3.3 Kwaliteitsproductie	49
3.3.1 Biologische landbouw	49
3.3.2 Streekproducten	50
3.3.3 Zelfverwerken	51

3.3.4 Nichemarkten	52
3.4 Keten en kennis	52
3.4.1 Megabedrijf	53
3.4.2 Agrarisch laboratorium	53
3.5 Conclusies	54
4 Beleid voor landbouw en de groene ruimte	57
4.1 Inleiding	57
4.2 Beleid en landbouw in de groene ruimte	57
4.3 Beleidsvragen en aanbevelingen voor vervolgonderzoek	60
Literatuur	65
Ongepubliceerde bronnen	67
<i>Aanhangsels</i>	
A Deelnemers aan workshop	69
B Overzicht geïnventariseerde agrarische beheersystemen en maatschappelijke behoeften	71

Woord vooraf

De Nederlandse agrarische sector is volop in verandering. Wijzigingen in mondiale economische verhoudingen zijn een belangrijke oorzaak. Het gevolg is dat vele agrarische ondernemers naar nieuwe perspectieven zoeken. Bijvoorbeeld in de Alblasserwaard of Waterland, maar ook elders in Nederland, slaan agrariërs individueel of samen met anderen nieuwe wegen in. Het feit dat de landbouw momenteel liefst 70% van de groene ruimte in Nederland beheert kan daarbij een voordeel zijn. Binnen de samenleving komen namelijk ook tal van behoeften naar voren die eisen stellen aan de inrichting en/of het beheer van de groene ruimte, c.q. bij uitstek goed gelokaliseerd kunnen worden in de groene ruimte. Deze maatschappelijke behoeften kunnen kansen bieden aan agrarische bedrijven. Voorwaarde is dat de behoeften gepaard gaan met koopkrachtige vraag én dat agrarische ondernemers goederen of diensten kunnen leveren die inspelen op de maatschappelijke behoeften.

In dit rapport staan de maatschappelijke behoeften inzake de groene ruimte centraal, tesamen met de mogelijkheden voor agrariërs om in te spelen op deze behoeften. Op basis van hoofdzakelijk bestaande literatuur is informatie bijeengebracht over:

- maatschappelijke behoeften die rond 2015/2020 waarschijnlijk spelen ten aanzien van de groene ruimte, en
- beheersystemen waarmee agrariërs kunnen inspelen op deze maatschappelijke behoeften en kunnen (blijven) bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte.

Voor de ruimtelijke kwaliteit zijn economische, ecologische en sociale aspecten relevant. Deze aspecten worden alle in het project belicht. Wel is de meeste aandacht uitgegaan naar economische aspecten, zoals de mogelijke ontwikkeling in de koopkrachtige vraag rond specifieke maatschappelijke behoeften en de inkomsten die agrariërs kunnen ontleen aan producten die voorzien in maatschappelijke behoeften.

Het project is uitgevoerd binnen DWK-programma 376 'Gammagroen' van het ministerie van LNV. Dit programma onderzoekt de relatie tussen mens, economie en de groene ruimte, een relatie die ook binnen dit project belicht wordt.

Over de opzet en uitvoering van het project is overlegd met twee beleidscontactpersonen die namens het programma optraden:

- de heer J.W. Straatsma van LTO-Nederland en lid van de begeleidingscommissie van programma 376
- de heer C. Anker van directie Noord van het ministerie van LNV

Beide heren worden bij deze bedankt voor hun bijdrage aan het project. Dank geldt ook de mensen die de workshop bezochten die voor het project werd georganiseerd en daarin vanuit hun visie en/of ervaringen mee discussieerden over de projectresultaten. Hun namen zijn vermeld in bijlage A.

Samenvatting

Onderzoek: vragen en uitvoering

In dit rapport is in eerste instantie een antwoord gezocht op de volgende vragen:

1. Welke maatschappelijke behoeften gelden over 15 á 20 jaar voor de Groene ruimte van Nederland?
2. Met wat voor beheersystemen kunnen agrarische ondernemers inspelen op deze maatschappelijke behoeften, waarbij ze zowel continuering van de agrarische bedrijfsvoering veilig stellen als zorgen voor behoud en/of versterking van de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte?

Ter beantwoording van de vragen is een inventarisatie uitgevoerd op basis van hoofdzakelijk literatuurbronnen. Dit materiaal is op een aantal punten aangevuld met informatie die boven tafel kwam tijdens een workshop met medewerkers van overheden en (gewestelijke afdelingen van) de LTO.

Oorspronkelijk was gepland dat na de literatuurinventarisatie een nadere praktische uitdieping zou volgen. Daar is van afgezien omdat het niet goed mogelijk bleek om tot een zinvolle afbakening van deze praktische uitdieping te komen. In plaats daarvan is een aantal beleidsvragen geformuleerd die van belang zijn voor de relatie tussen landbouw en groene ruimte en die in de toekomst onderzoek vergen. Bij de formulering van deze beleidsvragen is uitgegaan van het beleid dat drie recente nota's aangeven voor landbouw en de groene ruimte. Deze drie nota's zijn:

- Voedsel en groen (LNV, 2000)
- Natuur voor mensen, mensen voor natuur (LNV, 2000)
- Vijfde nota ruimtelijke ordening

Behalve de beleidsnota's zijn ook hier weer inzichten gebruikt uit de workshop met medewerkers van overheden en (gewestelijke afdelingen van) de LTO.

Maatschappelijke behoeften

Over 15 á 20 zijn er uiteenlopende maatschappelijke behoeften die voor de Groene Ruimte kunnen gelden:

- Dagrecreatie in het landelijk gebied
- Verblijfsrecreatie in het landelijk gebied
- Kwaliteit van voedsel (m.b.t. veiligheid van het voedsel, biologische kwaliteit, streekproducten en/of producten voor marktniches)
- Zorgverlening
- Duurzame energie (i.h.b. windenergie of energiegewassen)
- Natuur en landschap
- Wonen
- Waterberging en drinkwaterwinning

Rond elk van deze maatschappelijke behoeften bestaan tendenzen die wijzen op een potentiële toename van de behoefte. Soms echter zijn er ook tegengestelde tendenzen. Dit geldt in het bijzonder de dagrecreatie in het landelijk gebied. De dagrecreatie door stedelingen in het landelijk gebied blijft nu al achter bij de

verwachtingen over de latente vraag. Voorts neemt de diversiteit aan aanbod voor vrijetijdsbesteding voortdurend toe waardoor ook de concurrentie tussen diverse vormen verscherpt. Toch lijkt dagrecreatie in het landelijk gebied wel te kunnen toenemen. Ontwikkeling van attractief en concurrerend aanbod is daarbij van belang. Daarbij is ook de omgeving van het landelijk gebied van belang. Voor de consument is recreatie in het landelijk gebied een combinatie van (gratis) recreatief medegebruik en benutting van commercieel aanbod.

Toename van een maatschappelijke behoefte leidt niet altijd tot toename van de koopkrachtige vraag naar goederen of diensten uit de landbouw. In het bijzonder bij zorgverlening, drinkwaterwinning, energiegewassen en waterbeheer is er nu nog geen duidelijke koopkrachtige vraag:

- De financieringsstructuur van de gezondheidszorg biedt (nog) weinig ruimte voor zorglandbouw.
- Bij drinkwaterwinning is het (nog) niet gebruikelijk dat grondeigenaren worden beloond voor levering van schoon water. Drinkwaterwinning stelt evenwel wel beperkingen aan grondgebruikers
- De hoge kostprijs van energiegewassen maakt dat deze gewassen de concurrentie met gangbare energiebronnen verliezen.
- Bij waterberging is er (nog) onvoldoende instrumentarium voor het compenseren van schade die agrarische grondgebruikers hierbij kunnen oplopen.

Op termijn kunnen deze zaken eventueel veranderen. Voorwaarde daarbij is dat er voldoende politiek en bestuurlijk draagvlak wordt gevonden voor de wijziging van de nu gebruikelijke financiële structuren en afspraken.

Vooraf bij de maatschappelijke behoeften rond wonen in het landelijk gebied en windenergie beperken overheden met hun ruimtelijke beleid de ontwikkeling van aanbod voor deze behoeften door agrariërs. Op termijn kan dit mogelijk veranderen.

Agrarische beheersystemen

Voor circa 20 beheersystemen waarmee agrariërs kunnen inspelen op een of meer van de maatschappelijke behoeften die in 2015/2020 voor de groene ruimte gelden is informatie geïnventariseerd. Een aantal systemen wordt nu al toegepast in de Nederlandse praktijk, een aantal andere meer innovatieve systemen is nog niet zo ver.

Voor de relatie van de systemen met ruimtelijke kwaliteit is gekeken naar drie kwaliteitsaspecten:

- sociale kwaliteit (worden er mensen ontvangen op het bedrijf?)
- ecologische kwaliteit (draagt het systeem bij aan natuur- of landschapswaarden, minder uitstoot van milieubelastende stoffen en/of aan een natuurlijker waterbeheer?)
- economische kwaliteit (kan een bedrijf er extra inkomsten mee verkrijgen, c.q. kosten besparen?).

Alleen het beheersysteem driedubbel verbreed ondernemerschap scoort op alle drie de punten positief (tabel 1). Negen andere beheersystemen scoren op twee aspecten

positief (sociaal + economisch of ecologisch + economisch). De tien resterende systemen scoren op slechts een aspect (sociaal, economisch of ecologisch).

Tabel 1: Per beheersysteem de score op sociale, ecologische en economische kwaliteit ¹

	Sociale kwaliteit	Ecologische kwaliteit	Economische kwaliteit
Multifunctionele landbouw			
Landbouw + dagrecreatie	+		+
Landbouw + verblijfsrecreatie	+		+
Landbouw + natuurbeheer		+	+
Landbouw + landschapsbeheer		+	+
Landbouw + verkoop aan huis	+		+
Zorglandbouw	+		-
Neogemengde landbouw		+	+
Landbouw + windenergie		+	+
Landbouw + energiegewassen		+	-
Landbouw + waterberging		+	-
Landbouw + drinkwaterwinning		+	-
Landbouw + wonen			+
Driedubbelverbreed ondernemerschap	+	+	+
Kwaliteitsproductie			
Biologische landbouw		+	+
Streekproducten			+
Verwerking op het eigen bedrijf (kleinschalig)			+
Verwerking met enkele anderen (meer grootschalig)			+
Nichemarkt			+
Keten en kennis			
Megabedrijf		+	+
Agrarisch laboratorium			+

¹ Bij sociale en ecologische kwaliteit zijn alleen positieve scores toegekend. Voor de economische kwaliteit zijn zowel positieve als negatieve scores toegekend.

Hoewel de meeste systemen op slechts twee of zelfs maar één aspect scoren, kunnen zij nog wel bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit binnen een gebied. Binnen een gebied kunnen immers meerdere verschillende beheersystemen naast elkaar voorkomen. Deze kunnen samen op alle drie de kwaliteitsaspecten scoren, ook als ze elk voor zich slechts op een of twee aspecten scoren. Hetzelfde gebeurt bij de toepassing van het beheersysteem driedubbel verbreed ondernemerschap op gebiedsniveau. Eventueel kan één bedrijf ook nog meerdere beheersystemen combineren, waardoor de drie aspecten van ruimtelijke kwaliteit toch binnen een bedrijf aan bod komen.

Voor de continuïteit van de landbouwbedrijven is economische kwaliteit een belangrijke voorwaarde. Vier beheersystemen scoren daarop negatief. Dit betreft de systemen die inspelen op de eerder genoemde maatschappelijke behoeften waar nog onvoldoende koopkrachtige vraag naar is:

- Zorglandbouw
- Landbouw met drinkwaterwinning
- Teelt van energiegewassen
- Landbouw met waterbeheer

De andere beheersystemen bieden wel mogelijkheden tot het verkrijgen van extra inkomsten (c.q. het besparen van kosten) binnen een agrarisch bedrijf. Wel blijkt uit praktijkervaringen met een aantal beheersystemen dat er grote verschillen kunnen zijn in de inkomsten van bedrijven die met eenzelfde type beheersysteem werken. Een aantal innovatieve systemen zal voorts in de praktijk nog moeten bewijzen dat ze economische kwaliteit hebben.

Recent nationaal beleid

Beleidsitems die voor de ontwikkeling van de landbouw in de groene ruimte relevant kunnen zijn en in meerdere recente beleidsnota's voorkomen zijn:

- De ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie uit de Vijfde nota en de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' kan nieuwe perspectieven gaan bieden. Van belang is dat deze benadering naast bescherming van waarden ook dynamiek mogelijk wil maken.
- Landschappelijke kwaliteit wordt in toenemende mate belangrijk voor de groene ruimte van het landelijk gebied. Agrariërs kunnen daaraan bijdragen (groenblauwe dooradering), c.q. ontlenen mede daaraan hun maatschappelijke legitimatie.
- Het streven tot financiering van groen en blauw op basis van rode functies kan meer concreet worden door de voornemens uit de nota 'natuur voor mensen, mensen voor natuur'. Binnen de context van de Deltametropool / grote steden krijgen daarbij ook de gemeenten een belangrijke rol toegedeeld.
- Waterbeheer wordt een belangrijk item.

Beleidsvragen en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Met het oog op de toekomst zijn in de slotbeschouwing zes potentiële beleidsvragen geformuleerd. Vervolgonderzoek kan de beleidsvragen helpen oplossen. Elke beleidsvraag is daarom vertaald in een of meer vragen voor vervolgonderzoek.

1. Beleidsvraag: Hoe kan in een concreet gebied worden georganiseerd dat agrariërs meer gaan inspelen op maatschappelijke behoeften ten aanzien van de groene ruimte, zodat zij daarmee inkomen verkrijgen en bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit?

Onderzoeksvragen:

- Selecteer een pilotgebied waarbinnen een proces start waarbij beleid samen met agrariërs zoekt naar zowel een toekomst voor agrarisch ondernemerschap als behoud en versterking van ruimtelijke kwaliteit.
- Verricht ondersteunend onderzoek voor dit proces. Let hierbij in het bijzonder op:
 - de verhouding tussen de mogelijke agrarische beheersystemen en de ruimtelijke kwaliteitseisen in het pilotgebied;
 - de koopkrachtige vraag die voortkomt uit de diverse maatschappelijke behoeften in dit pilotgebied en de ontwikkelingsmogelijkheden van deze koopkrachtige vraag;

- hoe agrariërs in het pilotgebied staan tegenover beheersystemen die inspelen op maatschappelijke behoeften, c.q. welke ervaringen zij daarmee reeds hebben.
 - Begeleid het proces en evalueer het verloop en de resultaten van dit proces.
2. Beleidsvraag: Kunnen verstandige stedelijke overheden de pretentie hebben opdrachtgever te worden voor het agrarisch ommeland (markt voor groen)?
Onderzoeksvragen:
 - Welke lessen zijn uit deze ervaringen te destilleren voor stedelijke overheden en agrariërs?
 3. Beleidsvraag: Met wat voor aanbod kan de overheid boeren overhalen waterboer te worden?
Onderzoeksvragen:
 - Is er voor boeren een aantrekkelijke mix te creëren van financiële vergoedingen en voorrechten (bijvoorbeeld experimenteerruimte)?
 - Zijn er mogelijkheden om toekomstige besparingen op waterbeheer om te zetten in vergoedingen?
 4. Beleidsvraag: Hoeveel experimenteerruimte kan vanuit de invalshoek van de ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie worden gegund aan boeren?
Onderzoeksvragen:
 - Geef een systematische verkenning van het begrip experimenteerruimte (algemeen en voor specifieke gebieden).
 - Maak een analyse van de kosten en baten voor met name de ruimtelijke kwaliteit van het vergroten van de experimenteerruimte.
 5. Beleidsvraag: hoe verhoudt de tijdshorizon (tot 2020) van de doelstellingen voor de kwaliteitsimpuls landschap zich tot investeringsbeslissingen die agrarische ondernemers nemen?
Onderzoeksvragen:
 - Ga voor een gebied waar de kwaliteitsimpuls landschap over langere tijd geldt (of kan gelden) na door welke overwegingen agrarische ondernemers komen tot hun investeringsbeslissingen?
 - Analyseer of en zo ja hoe ondernemers kunnen worden geprikkeld tot het nemen van investeringsbeslissingen die passen in de beleidsdoelstellingen die voor langere termijn gelden?
 6. Beleidsvraag: Zal vooral de overheid moeten zorgen voor kwaliteitsimpulsen voor landelijke gebieden, of liggen deze impulsen al besloten in aanzetten tot agrarische verbreding?
Onderzoeksvraag:
 - Hoe realistisch is het concept van driedubbel verbreed ondernemerschap in relatie tot de markt, de te verwachten baten voor ruimtelijke kwaliteit en de beroepsopvattingen / capaciteiten van agrariërs?

1 Inleiding

1.1 Probleemstelling

We leven in een complexe samenleving. De wereld is groot maar lijkt steeds kleiner doordat moderne technologieën en communicatiemiddelen een voortdurende uitwisseling van mensen, goederen en informatiestromen bevorderen. Internationale afspraken tussen landen, bijvoorbeeld in de EU en de GATT bevorderen deze ontwikkeling, en ook andere ontwikkelingen zijn relevant zoals verbeteringen in procestechnieken die maken dat bederfelijke producten langer kunnen worden bewaard. Mondiale processen oefenen hierdoor in toenemende mate invloed uit op lokale processen. Net als overal elders is dit ook merkbaar in de groene ruimte van Nederland. De landbouw, vanouds de belangrijkste beheerder van de groene ruimte, wordt geconfronteerd met wijzigingen in het EU-landbouwbeleid die weer samenhangen met o.a. internationale afspraken over de wereldhandel en mondiale concurrentieverhoudingen. Economisch zet dat grote delen van de landbouw onder druk (WRR, 1992; Everdingen e.a., 1999), de melkveehouderij en de varkenshouderij bijvoorbeeld. Daarbij wordt wel gesteld dat het concurrentievermogen van grote delen van de Nederlandse landbouw op de lange termijn onvoldoende zal zijn om op de wereldmarkt mee te kunnen blijven doen. Want ook de glastuinbouw bijvoorbeeld kan het moeilijk krijgen indien de EU de lage gasprijzen voor deze sector in Nederland aan de kaak stelt als vorm van concurrentievervalsing. De Nederlandse agrosector is momenteel een netto-exporteur. Het totale netto handelssaldo bedroeg in 1998 bijna 37 miljard gulden (LEI, 1999). Sierteeltproducten en planten leverden ruim 10 miljard gulden van dit netto handelssaldo. Nog eens ruim 7 miljard gulden hing samen met de vleessector. Binnen de sierteeltproducten en planten waren snijbloemen uit de glastuinbouw met een exportwaarde van 5,7 miljard het belangrijkste exportproduct.

Deze dreiging valt samen met diverse kritieken vanuit de Nederlandse samenleving op de landbouw. De kritieken komen voort uit recente crises zoals rond het mestbeleid en de varkenspest, maar hebben ook te maken met andere aspecten zoals stankoverlast, de (te gering geachte) kwaliteit van sommige producten, visuele hinder van bedrijfsgebouwen en de verminderde landschappelijke verscheidenheid van de groene ruimte in de afgelopen decennia door moderniserings- en schaalvergrotingsprocessen in de Nederlandse landbouw. Er blijkt te lang te zijn gefocust op vergroting van de functionaliteit van het agrarisch oppervlak. Naast deze kritieken staan nieuwe maatschappelijke behoeften die roepen om ruimte en aanpassingen in de groene ruimte. Bijvoorbeeld voor natuurontwikkeling, waterberging, biologische landbouw, streekproducten, wonen in het groen, beleving van landschappelijke of cultuur-historische waarden, zorg voor zorgbehoevenden enzovoorts. In het zuidelijke deel van Nederland komen diverse van deze maatschappelijke behoeften extra geconcentreerd tot uiting, als gevolg van de sterk toenemende urbanisering in het gebied. Maar ook in het noorden van Nederland worden vanuit opkomende

maatschappelijke behoeften nieuwe eisen gesteld aan de groene ruimte. En in reconstructiegebieden spelen daarnaast nog specifieke invloeden.

Binnen deze situatie ontstaan er tussen de diverse functies in de groene ruimte zowel spanningen als kansen tot versterking en integratie, afstemming of zelfs samenwerking tussen diverse actoren. Ook voor de landbouw liggen hierbij kansen. Meerdere agrarische ondernemers zijn al bezig om deze kansen aan te grijpen, individueel of samen met anderen. Bijvoorbeeld in het Groene Hart, de Alblasserwaard, maar ook in vele andere regio's. Onder motto's zoals plattelandsvernieuwing, -verbreding en -ontwikkeling wordt het beleidsmatig ondersteund. Het gaat daarbij niet alleen om perspectief voor agrarische bedrijven, maar ook om vervulling van maatschappelijke behoeften en versterking van ruimtelijke kwaliteiten. Het is een proces waar vele actoren bij betrokken zijn: agrarische ondernemers en hun organisaties, overheden, natuurorganisaties, consumenten, zorginstellingen enzovoorts. Het is ook een proces met vele onzekerheden. Want na de allereerste beginvraag 'welke mogelijkheden zouden er kunnen zijn' komen nog vele andere voordat geïnventariseerde mogelijkheden ook zijn geconcretiseerd of welbewust terzijde zijn gelegd.

Tegen deze achtergrond probeert het voorliggende onderzoeksvorstel een hulpmiddel te bieden dat uitgaand van ontwikkelingen in maatschappelijke behoeften en van reeds beschikbare kennis en ideeën over mogelijkheden voor agrariërs om hierop in te spelen een nadere uitdieping geeft voor een aantal perspectiefvolle ideeën. Hiertoe wordt een antwoord gezocht op de volgende twee onderzoeksvragen:

1. Welke maatschappelijke behoeften gelden over 15 á 20 jaar voor de groene ruimte in Nederland?
2. Met wat voor beheersystemen kunnen agrarische ondernemers inspelen op deze behoeften waarbij ze zowel continuering van het bedrijf veilig stellen als zorgen voor behoud en/of versterking van de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte?

Toelichting op enkele begrippen:

Het begrip maatschappelijke behoefte wordt binnen deze studie steeds opgevat als een behoefte die voortkomt uit de samenleving en ofwel eisen stelt aan inrichting en / of beheer van de groene ruimte, ofwel goed kan worden gelokaliseerd in de groene ruimte. Aan deze maatschappelijke behoeften kan worden voldaan met producten of diensten. In deze studie gaat het vooral om 'harde' maatschappelijke behoeften, dat wil zeggen behoeften die nu reeds gepaard gaan met effectieve vraag naar producten of diensten die tegemoet komen aan deze behoeften, evenals behoeften waarbij er nu nog geen sprake is van effectieve vraag, maar wel aanwijzingen bestaan dat er effectieve vraag kan ontstaan.

Met de term beheersysteem wordt het samenstel van producten en/ of diensten bedoeld dat een agrarisch bedrijf levert. Agrarische producten maken daar in beginsel steeds deel van uit. Daarnaast kunnen ook andere producten of diensten worden geleverd, die inspelen op maatschappelijke behoeften, bijvoorbeeld natuur of zorg.

Ruimtelijke kwaliteit heeft te maken met afstemming tussen drie functies: de economische functie, de sociale functie voor bewoners en bezoekers en de strategische voorraadfunctie. De maatschappelijke behoeften die in het onderzoek centraal staan betreffen met name de sociale functie en de strategische voorraadfunctie van de groene ruimte. De economische functie komt naar voren in de aandacht voor beheersystemen die continuering van het bedrijf kunnen veilig stellen. Het samenbrengen van deze drie impliceert ruimtelijke kwaliteit.

1.2 Onderzoeksopzet

De fasen in het onderzoek zijn:

1. Inventarisatie inzake relevante maatschappelijke behoeften met betrekking tot de groene ruimte in Nederland rond circa 2015/2020. Per maatschappelijke behoefte worden in beginsel de volgende gegevens geïnventariseerd (voor zover bekend):

- de aard van de maatschappelijke behoeften en de producten of diensten die deze kunnen vervullen
- de omvang van de maatschappelijke behoefte naar gevraagde hoeveelheid ruimtebeslag en geleverde producten / diensten
- indicatie voor de mate van zekerheid over de omvang van de maatschappelijke behoefte
- ruimtelijke locatie van de behoefte binnen Nederland
- mogelijkheden tot ruimtelijke verweving met andere maatschappelijke behoeften (verweving op gebiedsniveau)

Voor deze inventarisatie wordt gebruik gemaakt van beleidsnota's en toekomstverkenningen, bijvoorbeeld van het Sociaal Cultureel Planbureau en het Centraal Planbureau. Door het inventariserend karakter kan deze fase gemakkelijk uitdijen. Dat is evenwel niet de bedoeling. Er wordt daarom systematisch gewerkt met steeds ook een scherp blik op de beschikbare tijd. Er zal worden uitgegaan van een literatuurlijst inzake beleidsnota's en toekomstverkenningen. Publicaties op deze lijst zullen worden geprioriteerd op basis van hun recentheid en hun gewicht voor beleid inzake de ruimtelijke ordening en de groene ruimte in het bijzonder. De inventarisatie richt zich op de hoogst geprioriteerde nota's en verkenningen.

2. Inventarisatie van ideeën over potentiële beheersystemen

Deze inventarisatie wordt hoofdzakelijk uitgevoerd op basis van eerder uitgevoerde studies. Deels zijn dit studies naar de ervaringen van agrariërs die nu al inspelen op specifieke maatschappelijke behoeften. Deels ook zijn het verkennende studies naar mogelijkheden waarmee in de praktijk nog weinig ervaring is. Bij de inventarisatie wordt gelet op:

- aard van producten en diensten binnen het beheersysteem
- agrarische bedrijfstakken voor welke het bruikbaar is (indien bekend)
- relevante locatiefactoren, c.q. relaties met omgeving (voor zover relevant en indien bekend)
- economisch perspectief van het beheersysteem, c.q. producten en diensten binnen het beheersysteem (voor zover aangegeven in uitgangsmateriaal)

Ook deze fase heeft door zijn inventariserend karakter de neiging uit te dijen. Ter voorkoming hiervan wordt gewerkt volgens een vergelijkbare procedure als in fase 1.

3. Presentatie resultaten tijdens workshop

Tijdens een workshop met medewerkers van overheden en land- en tuinbouworganisaties wordt het materiaal uit de voorgaande stappen gepresenteerd en bediscussieerd. De uit te nodigen personen worden voorgedragen door twee beleidscontactpersonen van het project, de heer Anker van directie Noord van LNV en de heer Straatsma van LTO-Nederland.

4. Rapportage

De rapportage legt de uitkomsten van het project vast en geeft aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

1.3 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 gaat in op maatschappelijke behoeften die rond 2015/2020 waarschijnlijk van belang zullen zijn voor de groene ruimte. Hoofdstuk 3 presenteert vervolgens informatie over beheersystemen waarmee agrariërs kunnen inspelen op deze maatschappelijke behoeften. Hoofdstuk 4 tenslotte geeft een beknopt overzicht van recent beleid ten aanzien van de groene ruimte en sluit af met aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

2 Maatschappelijke behoeften in 2015/2020

2.1 Inleiding

De toekomst is relatief onvoorspelbaar. Het verleden heeft ons deze les al geleerd. Toch is dit hoofdstuk gericht op de vraag welke maatschappelijke behoeften er rond 2015/2020 kunnen zijn voor de groene ruimte. De vraag is zelfs nog wat meer toegespitst, want het gaat vooral om maatschappelijke behoeften waar agrarische ondernemers op kunnen inspelen met goederen of diensten.

Ter beantwoording van de vraag wordt eerst stilgestaan bij de vraag wat behoeften zijn en waardoor zij worden beïnvloed (paragraaf 2.2). Vervolgens wordt ingegaan op demografische, economische, technologische en sociaal-culturele ontwikkelingen (paragraaf 2.3 en 2.4). Het uitstapje naar deze ontwikkelingen is relevant omdat het aanknopingspunten biedt waarmee tendensen in de ontwikkeling van concrete maatschappelijke behoeften kunnen worden begrepen. De tendensen in deze concrete maatschappelijke behoeften komen in de paragraaf daarna aan bod (2.5). Paragraaf 2.6 sluit af met conclusies over de concrete maatschappelijke behoeften.

2.2 Behoeften

Behoeften komen voort uit wensen en verlangens van individuele personen. Aan de behoeften die de mens als soort kan hebben lijkt daarbij geen grens te zijn. Zo hebben de meeste mensen in onze maatschappij ondanks de welvaart waarin wij leven nog tal van wensen, bijvoorbeeld een groter huis, een nieuwe auto, een exotische maaltijd enzovoorts. Daarbij zijn voor de meeste mensen de omstandigheden waarin ze leven wel medebepalend voor de ervaren behoeften. Een man met een groot gezin zal bijvoorbeeld eerder een grote auto met 2 achterbanken en flink wat boodschappenruimte willen hebben, dan een sportwagen. Een alleenstaande man die indruk wil maken op zijn vrienden prefereert waarschijnlijk de sportwagen. Naast de sociale omstandigheden waarin iemand verkeert worden diens behoeften ook beïnvloed door bijvoorbeeld zijn financiële situatie en fysieke gezondheid. Buiten dat zijn bovendien de waarden en normen die het individu aanhangt relevant. Als de alleenstaande man bijvoorbeeld veel waarde hecht aan een verantwoord omgaan met het milieu, zal hij waarschijnlijk helemaal geen auto willen hebben, maar een mountainbike of aëroynamische ligfiets.

De individuele behoeften worden voorts ook beïnvloed door het verkrijgbare aanbod. Voor de uitvinding van het fototoestel voelden weinig mensen de behoefte aan zo'n apparaat, maar tegenwoordig heeft bijna iedereen er minstens één. Aanbod creëert vraag, werd er vroeger wel gezegd. Het gaat weliswaar beslist niet voor alles en altijd op, maar het is toch ook niet altijd geheel onwaar. Nieuwe producten spelen soms in op behoeften die eerder niet of minder goed vervuld werden. Internet bijvoorbeeld biedt unieke mogelijkheden op het terrein van informatie-uitwisseling

en in het verlengde daarvan e-commerce. De consumenten maken er in toenemende mate gebruik van. Toch zijn de meeste bedrijven uit de nieuwe economie nog verliesgevend. De belofte echter van een gouden toekomst als iedereen internet gebruikt, maakt dat de investeerders de geldkraan (vooralsnog) openlaten. Daarnaast heeft het gezegde aanbod creëert vraag ook zeggingskracht in de meer vluchtige context van mode en trendy producten. Veel consumenten zijn er in meer of mindere mate gevoelig voor. Als de kledingwinkels een nieuwe lijn lanceren, verschijnen er in het straatbeeld als vanzelf mensen die kledingstukken uit die lijn dragen en meestal komt dat niet omdat zij echt niets anders meer hadden om aan trekken.

Behoeften komen dus voort uit wensen en verlangens van individuen maar worden ook beïnvloed door het verkrijgbare aanbod. In onze samenleving wordt de voorziening van het aanbod daarbij hoofdzakelijk via de vrije markt geregeld, dus via de ondernemers die er handel in zien. In een aantal gevallen echter bemoeit de overheid zich ingrijpend met de aanbodproductie. De belangrijkste reden voor dit overheidsingrijpen is de verwachting dat er anders onvoldoende aanbod tot stand komt of aanbod van onvoldoende kwaliteit en/of dat er anders ernstige negatieve bij-effecten ontstaan voor de samenleving. Het natuurbeleid bijvoorbeeld. Strikt genomen is overigens geen enkele vorm van aanbodproductie geheel vrij van overheidsingrijpen. Immers vrijwel alle ondernemers hebben te maken met voorschriften inzake milieu of bijvoorbeeld belastingwetten. Binnen die kaders echter is het aan de ondernemers om te bepalen hoeveel ze produceren en van welke kwaliteit.

Voor de vraag welke maatschappelijke behoeften in 2015/2020 relevant zijn, geeft deze achtergrond verschillende aanknopingspunten:

- De omstandigheden waarbinnen mensen leven zullen relevant zijn. Demografische voorspellingen, en verwachtingen ten aanzien van economische en technologische ontwikkelingen geven hiervoor een houvast.
- De waarden en normen van mensen in de moderne consumptiecultuur zijn relevant. Op dat vlak zijn geen echte voorspellingen voorhanden, maar is wel informatie over de huidige situatie ten aanzien van waarden en normen en inzicht in sociaal-culturele ontwikkelingen die al langer voorkomen en waarvan kan worden aangenomen dat ze in de toekomst verder doorzetten.
- Het verkrijgbare aanbod is van belang. Waar de overheid zich bemoeit met de voorziening van dit aanbod liggen zijn er gewoonlijk beleidsplannen die voor een langere termijn aangeven hoeveel en welk aanbod wordt nagestreefd. Waar de markt de aanbodvoorziening regelt zijn dergelijke lange termijn plannen gewoonlijk niet voorhanden en is het veel meer een wisselwerking tussen vraag en aanbod. Dat impliceert dat consumenten zich geen zaken laten opdringen waar ze geen behoefte aan hebben, maar aanbieders de behoeften van de consument wel kunnen stimuleren met verleidelijk aanbod.

2.3 Omstandigheden waarin mensen leven

2.3.1 Demografische ontwikkelingen

De belangrijkste verwachtingen over de demografische ontwikkelingen zijn bij de meeste mensen wel bekend: bevolkingsgroei, vergrijzing, ontgroening en een stijgend aandeel niet-westerse allochtonen. Tabel 2.1 vermeldt er enige cijfers bij. Deze zijn ontleend aan de zogeheten middenvariant van de CBS-prognoses. Het zijn prognoses dus de realiteit kan anders uitpakken. Zo verwacht de lage variant van de CBS prognoses voor 2020 een bevolkingsomvang van 16,6 miljoen en de hoge een bevolkingsomvang van 17,6 miljoen. Ook in het geval van de lage variant is er dus een bevolkingsstijging, alleen is deze dan minder groot dan in de middenvariant. Voor de groei van het aantal niet-westerse allochtonen zijn voorts de ontwikkelingen in het immigratiebeleid relevant. De verwachte groei komt namelijk voor ongeveer de helft voort uit de natuurlijke groei op basis van geboorte en sterfte en voor de rest uit immigratie. Als het immigratiebeleid in de toekomst verandert, heeft dat uiteraard direct gevolgen.

Tabel 4.1: Bevolkingsgroei en samenstelling van de bevolking naar leeftijd en herkomst (middenvariant CBS)

	1998	2015	2020
Bevolkingsomvang	15,654 miljoen	1,6856 miljoen	17,069 miljoen
w.v.			
19 jaar of jonger	24,3%	23,0%	22,3%
Tussen 20 en 44 jaar	38,5%	32,1%	31,3%
Tussen 45 en 65 jaar	23,7%	28,1%	27,9%
65 jaar en ouder	13,5%	16,9%	18,5%
	1998		
niet-westerse allochtonen ¹	1,278 miljoen	2,310 miljoen	
westerse allochtonen	1,342 miljoen	1,535 miljoen	

¹ Tot de allochtonen zijn alle mensen gerekend van wie minstens 1 ouder in het buitenland is geboren. Bron: CBS, statline, middenvariant bevolkingsprognose

Een andere opvallende verandering voor de bevolking is de verwachte stijging van het aantal huishoudens van alleenstaanden. In 1999 zijn er circa 2,2 miljoen alleenstaanden, in 2015 mogelijk circa 3 miljoen. De stijging betreft hoofdzakelijk mensen van 30 jaar en ouder die na het stuklopen van de relatie of het overlijden van de partner alleen verdergaan. Het aantal huishoudens rond paren, al dan niet met kinderen, stijgt slechts licht met ongeveer 0,1 miljoen tot in totaal 4,3 miljoen in 2015 en het aantal eenoudergezinnen blijft met 350.000 huishoudens vrijwel stabiel.

De gevolgen van deze demografische ontwikkelingen lopen uiteen. Een vakantiehuisje voor zes personen bijvoorbeeld is weinig aantrekkelijk voor een klein huishouden. De vergrijzing vergroot de vraag naar producten waar ouderen in geïnteresseerd zijn en evenzo kan de stijging van het aantal niet-westerse allochtonen leiden tot een specifieke vraag.

2.3.2 Economische ontwikkelingen

Voor een doorkijk op mogelijke economische ontwikkelingen kijken we naar de scenario's European Coördination (EC) en Global Competition (GC) die het CPB (1997) ontwikkelde (tabel 2.2). Eigenlijk ontwikkelde het CPB nog een scenario, namelijk Divided Europe, maar met de huidige economische groei lijkt dit al weer achterhaald.

Beide scenario's (EC en GC) veronderstellen een verdere toename van de economie. Daarbij is de toename binnen Global Competition het grootst. Ook de werkgelegenheid stijgt binnen Global Competition het meest. De deelname aan het arbeidsproces wordt daarbij sterk gestimuleerd. De arbeidsparticipatie onder vrouwen neemt sterk toe en het aandeel werkzoekenden zonder baan is in dit scenario het laagst. In vergelijking met 1995 is evenwel ook bij European Coördination een duidelijke economische vooruitgang. De stijgende arbeidsparticipatie zal er toe leiden dat tal van tijdsbesparende producten en diensten nog meer in trek komen, bijvoorbeeld kant en klaar maaltijden of organisatie van kinderfeesten enzovoorts. In beide scenario's neemt voorts het volume van de particuliere consumptie per hoofd van de bevolking toe. Mensen hebben gemiddeld per persoon dus meer mogelijkheden om in hun behoeften te voorzien. Dat geldt echter niet voor iedereen in gelijke mate. Vooral bij Global Competition wordt de inkomensverdeling schever, zodat er bij dit scenario meer verschil komt tussen een toplaag die zich vergaande luxe kan veroorloven en een onderlaag die het (zeer) zuinig aan moet doen.

Tabel 2.2: Enkele kerncijfers over de mogelijke economische ontwikkeling tot 2020

	1995	2020 European Coördination	2020 Global Competition
Jaarlijkse toename Bruto Binnenlands Produkt (1995-2020)	n.v.t.	2,7%	3,3%
volume particuliere consumptie per hoofd van de bevolking ¹ in 2020	100	170	199
Werkgelegenheid (x 1.000 personen)	5.872	7.512	7.802
Beroepsbevolking (x 1.000 personen)	6.410	7.865	8.029
Werkzoekenden zonder baan	8,4%	4,5%	2,8%
Verhouding inactieven/actieven (x100%)	82,6	90,9	80,0

¹ In vergelijking met de CBS-bevolkingsprognose (par. 2.3.1) veronderstelt EC een sterkere bevolkingsgroei tot 17,7 miljoen mensen in 2020 en GC een iets minder sterke bevolkingsgroei tot 16,9 miljoen. Anders dan in de CBS-prognoses wordt bovendien in EC de immigratie van allochtonen geheel niet tegengegaan en in GC juist wel.

Bron: CPB, 1997.

2.3.3 Technologische ontwikkelingen

De technologische ontwikkeling die momenteel de meeste aandacht trekt is waarschijnlijk de verdergaande opkomst van telematica, waaronder internet, email, cd-roms enzovoorts. Deze ontwikkeling zal volgens ieders verwachting vooral doorzetten. Het kan de behoeften van consumenten op diverse wijzen beïnvloeden.

Via de mogelijkheden die het biedt tot telewerken, kan het er bijvoorbeeld toe bijdragen dat mensen nog meer dan ze al doen hun woonlocatie afstemmen op de meest gewenste woonomgeving in plaats van op het compromis tussen woonomgeving en bereikbaarheid van de werklocatie. De eisen aan de woonomgeving worden daarmee hoger. Als bron van vermaak en sociale contacten is het een aparte productsoort waaraan een groot aantal mensen behoefte heeft of in toenemende mate aan krijgt. Volgens sommigen zal dit er zelfs toe leiden dat mensen hun vrije tijd steeds meer binnenshuis besteden (Eilander & Kralingen, 1995). Als informatiebron bevordert het voorts de kennis over alles wat er in de wereld te koop is en maakt het markten transparanter. Daarmee is het voor marketing een belangrijk kanaal.

Naast de telematica ontwikkelingen zijn er uiteraard nog tal van andere technologische ontwikkelingen, bijvoorbeeld in productieprocessen. Deze staan in het algemeen wat verder van de consument af en worden daarom hier niet verder besproken.

2.4 Normen en waarden van de moderne consumptiecultuur

Het denken over veranderende normen en waarden kan tal van kanten op gaan. Zo kunnen we aandacht hebben voor allerhande aspecten in het (sociale) verkeer die zouden duiden op 'normvervaging', of voor de fragmentatie van normen en waarden gebaseerd op spirituele grondslagen, dan wel is de aandacht toegespitst op de wijze waarop bepaalde minderheidsgroeperingen tegemoet worden getreden, etc. Normen en waarden alsmede veranderingen daarin zijn resultanten van sociaal-culturele ontwikkelingen en bestrijken daarmee een uiterst breed pallet van onderwerpen. Het is dan ook noodzakelijk te zoeken naar enige afbakening. We zoeken deze door de eerder gestelde onderzoeksvraag in herinnering te roepen. Deze is gericht op maatschappelijke behoeften waar agrarische ondernemers op in kunnen spelen met goederen of diensten. Het gaat dus om behoeften van vragers, van consumenten. Dit geeft onmiddellijk aanleiding ons derhalve te concentreren op het schetsen van een enkele ontwikkeling in wat met *consumptiecultuur* wordt aangeduid. Bovendien wordt er in de centraal staande vraagstelling gesproken over behoeften die (ook) over anderhalf à twee decennia na vandaag relevant zijn. Gegeven het toekomstgerichte karakter van de centrale onderzoeksvraag, richten we ons tevens op een enkele recente ontwikkeling in de momentane consumptiecultuur waarvan de veronderstelling is dat deze van betekenis zijn voor de komende tijd.

Refererend aan de twee laatst verschenen Sociaal en Cultureel Rapporten (SCP, 1998; SCP, 2000) zien we dat er de nodige aandacht is voor individualisering. Individualisering staat te boek als prominent in de recente sociaal-culturele dynamiek van een welvarend land als Nederland. Individualisering is, zo wordt terecht geconstateerd, op zichzelf een notie die zich op velerlei manieren manifesteert, maar kent als gezamenlijke karakteristiek dat mensen in toenemende mate autonoom zijn en worden van hun directe omgeving. Deze autonomie kan betrekking hebben op de bevrediging van behoeften op het vlak van moraal of levensovertuiging,

gezinssamenstelling, werksituatie, dan wel goederen of diensten, e.d. Anders gezegd, mensen halen hun ideeën, overtuigingen, goederen of geld uit een sociaal netwerk van contacten dat het verwantschapsnetwerk of de woongemeenschap veelal overstijgt. Individualisering impliceert derhalve dat de afhankelijkheidsrelaties van mensen 'langer' en diverser worden alsmede aan stabiliteit en standaardisering inboeten. Genoemde diversiteit is met name een manifestatie van individualisering: we hebben en nemen de vrijheid om eigen keuzes te maken en eigen voorkeuren te hebben inzake ons denken, doen en laten. Vaste en voorspelbare leef- en denkpatronen conform principes of beginselen binnen een religieus of politiek kader worden diffuser en gedifferentieerder. Dit heeft zich vertaald in zulke processen als secularisering, ontzuiling of (vrouwen)emancipatie. Wanneer we niet slechts onszelf deze vrijheid gunnen maar dit ook anderen toewensen, leidt dit tot een stijgende tolerantie ten aanzien van andermans keuzes, voorkeuren en levenshoudingen. En in het jongste Sociaal en Cultureel Rapport zien we ook dat permissiviteit naar de voorgrond wordt geschoven (SCP, 2000: 163-183). Tolerantie (permissiviteit) en vrijheid (individualisering) zijn van een hogere waarde in de Nederlandse cultuur dan traditionele levenswijsheden en manieren van leven. Grofweg komt uit recente surveys over waarden een beeld van Nederlanders naar voren dat gedomineerd wordt door een liberale leven-en-laten-leven-mentaliteit.

Is permissief-liberalisme een kernwoord in het hoofdstuk 'Normen en waarden' van het Sociaal en Cultureel Rapport 2000, in de editie van 1998 figureert het begrip postmaterialisme (zie o.a. SCP, 1998: 130). Deze term van Ronald Inglehart (1990) verwijst naar het belang dat moderne mensen hechten aan immateriële zaken als zorg voor het milieu, politieke zeggenschap en inspraak of, niet in de laatste plaats, zelfontplooiing. Hoewel Inglehart veel interesse heeft voor postmaterialisme in het perspectief van democratische inspraak en politieke actiebereidheid, wordt postmaterialisme door hem breedgeformuleerd in termen van "greater emphasis on the quality of life" (Inglehart, 1990: 5). Betrekken we het concept van postmaterialisme vervolgens op het moderne consumentisme, dan voert het ons direct naar een van de meest fundamentele en fascinerende veranderingen die heden ten dage de gemoederen bezighoudt als gekeken worden naar het consumptielandschap van vandaag en (over)morgen.

In de actuele discussies ten aanzien van het hedendaags consumentisme neemt het vraagstuk van materialisme en immaterialisme een centrale plaats in. Enerzijds is er het gegeven dat we vandaag de dag onze consumptiedriften zodanig de vrije loop laten dat de groei en bloei van onze economieën hoogst afhankelijk zijn van de mate van consumeren. We leven in een consumptiemaatschappij en consumptie is een element van het sociaal-culturele en economische leven waarvan het belang en de betekenis zich nauwelijks laten overschatten. Anderzijds manifesteren zich in ons consumptiegedrag tendensen die getuigen van houdingen en handelingswijzen die verder gaan dan materialistische overwegingen en uitingen. Materialisme, dat *au fond* gerelateerd is aan ons fysieke en economische overleven, vormt niet de eerste of enige drijfveer van modern consumptiegedrag. Uit verschillende monden klinkt tegenwoordig het geluid dat waarden die het materialisme voorbij gaan, veeleer de toekomst hebben. Postmaterialistische waarden als zelfverwezenlijking, intellectuele

of spirituele voldoening, esthetisch genot zijn er enkele die uit het werk van Inglehart zijn te distilleren.

Kijken we naar de meest recente literatuur waar de aandacht is geconcentreerd op de consumptiecultuur van nu en straks, dan vormt Inglehart's gedachtegang de opmaat voor ideeën over wat met de dematerialisatie van consumptie en de opkomst van de ervarings-, entertainment- oftewel de emotie-economie wordt aangeduid (zie verder Dagevos & Hansman, 1999; Dagevos et al., 2000). De rode lijn in de argumentatie is dat het niet alleen of zozeer intrinsieke kwaliteiten van aangeboden producten zijn die voor consumenten en de keuzes die ze maken van belang zijn, maar dat doorslaggevende 'triggers' van gedrag gezocht moeten worden in 'extrinsieke aantrekkelijkheden'. Dit laatst kan verwijzen naar de wijze waarop een product geproduceerd wordt (milieu- of diervriendelijk, verbonden met een bepaalde streek), wat de identiteit van de ondernemer of onderneming is, de entourage waarin het goed of de dienst geconsumeerd wordt, wat het product je leert, wat het je 'vertelt', welke gevoelens het oproept, e.d. Om kort te gaan: naast prijs en productkwaliteiten, die respectievelijk de ruil- en de gebruikswaarde van goederen en diensten vertegenwoordigen, zijn symbool- en identiteitswaarden van grote betekenis voor het begrijpen van het moderne consumeren, dat in hoge mate een kwestie is van *nonmateriële* consumptie. De typering van de 'consumens' als *homo economicus* dient tenminste aangevuld te worden met dat van de *homo symbolicus*. In het kader van deze overwegingen wordt er eveneens gesproken over de beperktheid van consumptie in termen van de bevrediging van *behoeften*. Behoeften worden veeleer ge(d)acht te behoren tot het rijk van de schaarste en geassocieerd met rationaliteit, functionaliteit en efficiëntie. Het (toekomst)beeld van het moderne consumeren dat heden ten dage wordt geschetst, accentueert daarentegen *verlangens* – welke te paren zijn aan verbeelding en verantwoordelijkheid, aan fantasie en 'fun', aan emotionele, morele of esthetische ervaringen, dan wel zijn te relateren aan imago en identiteit.

Het is interessant in dit verband dat in een zojuist verschenen boek van de hand van David Brooks wordt beschreven en bepleit dat de samensmelting van het (contrasten)paar van materialisme en nonmaterialisme dé karakteristiek is van moderne mensen. Brooks spreekt in diens *Bobos in paradise* (2000) in termen van de bourgeois en de bohémiens. De mengeling van normen en waarden die van origine toebehoren aan elk van deze sociaal-culturele stromingen wordt in de naamgeving van de bedoelde 'consumentenklasse' weerspiegeld: de eerste twee letters van beide aanduidingen worden samengevoegd tot Bobo's. Een korte verwijzing naar de 'eclectische' Bobo's is niet alleen gerechtvaardigd omdat ze gepresenteerd worden als spelers van "the dominant tone of our age" maar tevens omdat "this new establishment is going to be setting the tone for a long time to come" (Brooks, 2000: 43 en 12). Als Brooks gelijk heeft dan zijn de Bobo's dus relevant voor de hierboven geformuleerde centrale vraagstelling. Laten we door de ogen van Brooks kort een blik op de normen en waarden van de Bobo's werpen.

Het bijzondere van de Bobo's zijn niet de verschillende normen en waarden die ze huldigen, maar vooral het gemak en de flexibiliteit waarmee ze *verschillende* normen en waarden in aantrekkelijke eenheid met elkaar verenigen. Waarden en normen die recentelijk nog onderdeel vormden van verschillende sociale culturen, worden even

gemakkelijk als vanzelfsprekend samen genomen. De januskop metamorfoseert tot één gezicht; logica maakt plaats voor (*μυζῆν*) psychologica.

De bourgeois-bohémiens van Brooks vormen in wezen de belichaming van het hedendaagse debat dat over de consumptiecultuur van vandaag en (over)morgen wordt gevoerd en waarvoor we zojuist enige aandacht hebben gehad. Immers, de Bobo's combineren schijnbaar moeiteloos materialistische en postmaterialistische waarden en normen. Het is hun levenskunst zich hierbij niet te laten hinderen door wat nog maar kort geleden als een inconsistentie dan wel impertinentie zou zijn opgevat. De Bobo ziet zichzelf niet zozeer als hybride of hypocriet, maar veeleer als hypermodern.

De zojuist genoemde permissief-liberale houding verhoudt zich goed met de opkomst van de Bobo, die immers open staat voor onderdelen afkomstig vanuit waardensystemen die wortelen in tradities met een origine die lang als elkaars (conflicterende) tegenculturen zijn beschouwd. Voor de Bobo is het juist salonfähig elementen uit de bourgeois-cultuur te verbinden aan en te vermengen met die uit de bohémien-cultuur. De Bobo maakt – hoe pragmatisch of oppervlakkig ook - een synthese van deze these en antithese, zogezegd. In de woorden van Brooks (2000: 84): “Today the culture war is over, at least in the realm of the affluent. The centuries-old conflict has been reconciled.” Deze verzoening, dit compromis, vertaalt zich erin dat ‘materialistische’ waarden en normen als (zelf)beheersing en controle, (burgermans)fatsoen, plichtsbesef, arbeidsethos, carrière maken, zuinigheid, geloof in technologie of gemeenschapszin verstrengeld en vermengd worden met postmaterialistische waarden van bohémien-origine, zoals veranderingsgezind, innovatiegericht, nonconformistisch, (zelf)expressie, afwijken van gebaande paden, zoeken naar creatieve (intellectueel dan wel artistiek) uitdagingen, hechten aan authenticiteit, spontaniteit en natuurlijkheid, e.d.

De Bobo representeert de vervaging van grenzen (*‘the blurring of boundaries’*) welke met regelmaat als een belangrijke karakteristiek van de (post)moderne sociaal-culturele dynamiek wordt aangewezen. Schotten en scheidingen tussen (klassieke) contrastenparen raken aan verval onderhevig of worden afgebroken. Onder het mom van tegengestelden die complementair aan elkaar zijn, vindt een conjunctie plaats van aloude tegengestelde noties of normen. Hierbij is te denken aan de vereniging van zulke tegengestelden als die tussen jong en oud, oosters en westers, werk en vrije tijd, oud en nieuw, stad en platteland, feminien en masculien, ratio en emotie, of orde en chaos. Het mensbeeld van de Bobo past in dit wereldbeeld. De consumptiecultuur van de Bobo is die van Madonna én Mozart, van de Aldi-advertentie in het *NRC Handelsblad*, van Kunst naast kitsch, van hoogdravend doen over André Hazes, van McDonald's én Michelinsterren-restaurants, van *cheap is chic*, etc. Ten teken van de versmelting van dandyisme en decadentie met ‘dik en degelijk’, vindt de Bobo ostentatief consumeren ordinair. De burgerlijke bohémiens zijn een mengeling van zowel arrivés als avant-gardisten.

Hoewel ook met het oog op het bovenstaande in alle bescheidenheid geconstateerd mag worden dat “cultuursociologische schetsen bestaan bij de gratie van weglatingen” (SCP, 1998: 7), neemt dit niet weg dat de ontwikkeling in het

cultuurlandschap van ons consumeren, zoals die hier benadrukt is, er een is die voldoende reikwijdte en robuustheid heeft om serieus te worden genomen in het kader van toekomstige maatschappelijke behoeften. Voor (agrarisch) ondernemers heeft deze ontwikkelingsrichting de implicatie dat ze zich realiseren dat prijs en productkwaliteiten niet noodzakelijkerwijs doorslaggevend of allesbepalend zijn voor consumenten. Consumptiegoederen en consumeren zijn voor consumenten van vandaag en (over)morgen niet zelden van zodanig belang dat de postmaterialistische waarden en normen die producten, productiemethoden of producenten vertegenwoordigen, essentieel zijn voor de aantrekkingskracht die ze op consumenten uitoefenen. Naast de ruil- of gebruikswaarde *van het product* wordt de consumentenvraag gedirigeerd door de symbool- of identiteitswaarde van het product *voor de consument*. Het fysieke product of de aangeboden dienst is dan eerst en vooral de materiële drager van een immateriële boodschap. Product of dienst is het middel, het instrument. De relatie met de consument is het doel, die gelegd wordt door in te spelen op het consumentenverlangen naar indringende en integere ervaringen. Voor aanbieders is het cruciaal dat systematisch en structureel gezocht wordt naar wegen om consumenten te ontroeren, te informeren, hun hart te winnen, hun ziel te raken, etc. De constitutie van de Bobo geeft aan dat er vele mogelijkheden zijn om vorm en inhoud te geven aan de consumentenvraag naar beleving, bezieling en betrokkenheid.

2.5 Maatschappelijke behoeften geconcretiseerd

2.5.1 Dagrecreatie in het landelijk gebied

Vrijtijdsbesteding is een vast onderdeel in onze samenleving en dat zal ook in 2015/2020 zo zijn. De absolute toename van de bevolking en de vergrijzing resulteren daarbij beide in een verhoging van de totale vraag naar vrijetijdsbesteding in Nederland. De hogere arbeidsparticipatie van o.a. vrouwen die bij een zeer gunstige economische ontwikkeling wordt verwacht kan die totale vraag echter weer onder druk zetten. Volgens sommigen zal in de toekomst bovendien steeds meer vrije tijd binnenshuis worden doorgebracht, o.a. omdat de buitenwereld onveiliger wordt en omdat er via de computer genoeg boeiende bezigheden binnenshuis mogelijk zijn (Eilander & Van Kralingen, 1995). Toch is het nog maar de vraag of deze ontwikkeling zich echt zal voordoen, want ondanks dat internet de laatste jaren duidelijk aan zijn opmars is begonnen, zijn er nog geen signalen dat vrijetijdsbesteding buitenshuis is teruggelopen. Tussen 1975 en 1995 was er zelfs een stijging van zowel het totaal aantal uren vrije tijd dat buitenshuis werd besteed (SCP) als van het percentage uren dat daarvan werd besteed aan openluchtrecreatie (Van den Heuvel e.a., 1997). Wel is uit onderzoek gebleken dat stedelingen de afgelopen jaren minder recreatieve dagtochten naar het landelijk gebied maakten. Dat komt echter niet doordat het landelijk gebied onaantrekkelijk is als omgeving voor recreatie. In dezelfde jaren steeg namelijk het aantal verblijfsrecreatieve overnachtingen door stedelingen in het landelijk gebied (AVN, 1999). Daarnaast zeggen veel stedelingen dat ze interesse hebben in agrotouristische dagrecreatief aanbod. Voor 2015/2020 valt daarom te verwachten dat de vraag naar dagrecreatie in

het landelijk gebied op zich zal blijven bestaan, maar dat de concurrentie tussen verschillende omgevingen en vormen van vrijetijdsbesteding zal toenemen. Binnen het agrotouristische dagrecreatieve aanbod in het landelijk gebied is een breed spectrum van diensten denkbaar, variërend van een wandelroute over agrarische gronden tot een theeschenkerij en van een manege tot geheel verzorgde verjaardagsfeesten. Over de exacte omvang van de markten voor deze afzonderlijke diensten in 2015/2020 is weinig bekend. Van den Heuvel e.a. (1997) stellen dat er door de vergrijzing kans is op groei van de vraag naar mogelijkheden voor sportieve openluchtrecreatie voor ouderen zoals wandelen en fietsen. Ook voorzien zij dat natuurbeleving belangrijk kan worden, waarbij zij bovendien een differentiatie in de vraag naar natuurbeleving verwachten. De sterke groei van de paardenhouderij in de afgelopen jaren wijst erop dat dit vooralsnog een groeimarkt is (Ketelaar e.a., 2000). Verder is groei mogelijk van recreatieve diensten die een bijzondere beleving bieden, dat sluit aan op sociaal-culturele ontwikkelingen, en komt er door de toenemende arbeidsparticipatie meer vraag naar tijdsbesparende diensten die goed inpasbaar zijn in de agenda, zoals de organisatie van kinderfeestjes, surprise-feesten enzovoorts. Volgens de AVN (2000) is er voorts groei mogelijk voor horecavoorzieningen met ruime openstellingstijden, want de doorsnee horeca-ondernemer in het landelijk gebied richt zich vaak te weinig op dagrecreanten.

2.5.2 Verblifsrecreatie in het landelijk gebied

Toerisme is mondiaal een groeimarkt en ook in Nederland wordt nog steeds een verdere groei van de verblifsrecreatie verwacht. Factoren die daaraan bijdragen zijn o.a. de introductie van de Euro die het inkomend toerisme vergemakkelijkt, de toename van tweede en derde vakanties door Nederlanders en ook de bevolkingstoename (RECRON, 1999). Ook het landelijk gebied kan profiteren van de groeiverwachtingen. In de afgelopen jaren was er al een sterke stijging van de verblifsrecreatieve overnachtingen van stedelingen in het landelijk gebied. Voor agrotourisme is voorts relevant dat 40% van de stedelijke verblifsrecreanten een overnachting op een boerderij aantrekkelijk vindt (AVN, 1999).

De producten waarmee agrariërs kunnen inspelen op de verblifsrecreatie in het landelijk gebied zijn globaal genomen:

- kampeerplaatsen
- groepsaccommodatie
- huisje / bungalow / appartement
- kamer (van eenvoudig tot luxe)
- bijzondere logiesvormen (zoals slapen in een hooimijt, knechtenkamer enzovoorts).

Hoe groot de markt voor elk van deze vormen in 2015/2020 zal zijn is niet aan te geven, maar wel is duidelijk dat het groeiperspectief veeleer de huisjes, kamers en bijzondere logiesvormen betreft dan de kampeerplaatsen. De vergrijzing en toenemende welvaart doen de vraag naar meer comfortabele logiesvormen stijgen, terwijl de bijzondere logiesvormen aantrekkelijk zijn omdat zij buitengewone belevingen bieden.

2.5.3 Voedselkwaliteit

Voedsel is onmisbaar voor de mens maar hoeft niet per se in Nederland te worden geproduceerd. Met de liberalisering van het EU-landbouwbeleid zal de Nederlandse landbouw de prijsconcurrentie op bulkproducten niet aan kunnen. Wel zullen kwaliteitsproducten, waar een wat hogere prijs voor kan worden gevraagd, soelaas kunnen bieden voor de Nederlandse landbouw. De consumentenvraag naar kwaliteit stijgt deels onder invloed van twijfels en/of problemen rond de veiligheid van (sommige) voedingsmiddelen, het welzijn van dieren, milieu-effecten van de landbouw enzovoorts. De welvaartsontwikkeling biedt consumenten bovendien de ruimte om meer te betalen voor de gewenste kwaliteit. Kwaliteit kan daarbij betrekking hebben op verschillende terreinen:

- biologische landbouw
- streekproducten
- producten voor nichemarkten
- producten die gegarandeerd veilig zijn
- enzovoorts

Er valt nauwelijks te voorspellen hoe groot de behoefte aan deze kwaliteitsproducten zal zijn in 2015/2020. Wel is in de afgelopen jaren al gebleken dat sommige consumenten bereid zijn te betalen voor kwaliteit. De afzet van biologische landbouwproducten is sterk gegroeid en diverse agrariërs boorden nichemarkten aan, bijvoorbeeld voor paardenmelk, struisvogelvlees enzovoorts. Maar het is niet steeds een succesverhaal en veel staat of valt met de marktwerking en marktontwikkeling. Zo is de vraag naar biologische landbouwproducten eerst gegroeid doordat distributeurs groenteabbonementen aanboden en vervolgens doordat supermarkten hun aanbod van biologische producten in de schappen sterk verruimden. Op dit moment echter wordt gezegd dat de hoge prijs van de producten de verdere marktgroei remt. Toch achtte The Geenery op de lange termijn voor groenten een marktaandeel van 10% haalbaar (Ekoland, 1999). Bij de zuivel achtte Coberco binnen 5 jaar een biologisch marktaandeel van 3% tot 5% haalbaar (Eko-monitor, 1999). De mogelijke groei daarna is onbekend.

Voor streekproducten is er nog minder duidelijkheid rond de potentieel haalbare markt al lijkt er wel een markt te kunnen bestaan. In eerste instantie onder bewoners van de eigen streek en bezoekende toeristen en in tweede instantie ook buiten de eigen streek (Vlieger e.a., 1999). Weliswaar zijn er van de vele streekproducten die in de afgelopen jaren zijn gelanceerd slechts enkele aangeslagen, maar dat ligt niet per se aan gebrek aan belangstelling van de consument. Er zijn vele verbeteringen mogelijk in de gevolgde marktstrategie en ook in de ketenopbouw (Vlieger e.a., 1999).

De essentie van producten voor nichemarkten is dat het gaat om kleine markten, zodat het aantal producenten dat zich op zo'n markt begeeft steeds beperkt zal moeten zijn, om te voorkomen dat de markt oververzadigd wordt.

De veiligheid van voedselproducten is een kwaliteitseis die op zich de totale markt van voedingsproducten geldt.

2.5.4 Zorg

In onze samenleving zijn veel mensen die tijdelijk of structureel niet voor zich zelf kunnen zorgen. Kinderen, bejaarden, lichamelijk en/of geestelijk gehandicapten, (reïntegrerende) gedetineerden, burned out werknemers enzovoorts. Dat de familie hen verzorgt is al lang niet meer vanzelfsprekend. Men heeft geen tijd naast de drukke baan die ook zijn eisen stelt of het spoort niet met andere individuele belangen. Wel probeert de overheid de zorg door familieleden weer te stimuleren, bijvoorbeeld via regelingen voor zorgverlof. Maar ontwikkelingen zoals de stijgende arbeidsparticipatie onder vrouwen, het stijgend aantal eenpersoonshuishoudens en de verdergaande individualisering hebben een tegengestelde werking. Daarnaast zal de vergrijzing de vraag naar zorg in de toekomst doen toenemen en zijn er op dit moment al te weinig opvangplaatsen in kinderdagverblijven e.d. Al met al zal de behoefte aan zorg in 2015/2020 dus veeleer groter zijn dan de omvang van het huidige aanbod. Het is bovendien aannemelijk dat ook de soort zorg waar dan behoefte aan is deels anders is dan nu. Zo is het afgelopen decennium het besef doorgedrongen dat met name instellingsbewoners in het verleden te zeer zijn opgeborgen in ver weg gelegen oorden. In reactie daarop wordt gezocht naar een andere zorgomgeving die mensen weer in de maatschappij plaatst. Ook bij de reïntegratie van bepaalde categorieën delinquenten wordt een geschikte omgeving van belang geacht.

De vraag naar zorg neemt dus toe en landbouwbedrijven kunnen daarop inspelen. Hoe groot daarbij in 2015/2020 de koopkrachtige vraag naar zorg binnen de landbouw zal zijn is niet aan te geven. De huidige financieringsstructuur voor zorg, houdt in ieder geval amper rekening met de mogelijkheid dat de zorg wordt gegeven binnen een landbouwbedrijf. Zolang dat niet verandert blijft de koopkrachtige vraag zeer beperkt. Daarnaast is er nog relatief weinig ervaring met zorglandbouw waardoor er ook weinig informatie is over de effectiviteit van zorglandbouw voor diverse cliënten. Ook dat maakt dat de markt niet is af te bakenen.

2.5.5 Duurzame energie: wind en energiegewassen

Onze samenleving kan niet zonder energie. Gangbare energiebronnen zoals olie en gas hebben echter nadelige gevolgen voor ons leefmilieu. De uitstoot van kooldioxide bijvoorbeeld bevordert het broeikas-effect. Het Rijk wil daarom dat duurzame energiebronnen meer worden ingezet. Deze zijn weliswaar (nog) duurder dan de gangbare energiebronnen, maar de prijs kan dalen door de ontwikkeling van nieuwe, goedkopere technieken en door een meer wijdverbreide inzet van deze technieken. Daarnaast worden de gangbare energiebronnen met milieuheffingen duurder gemaakt. Een onzekere factor bij dit alles is overigens de liberalisering van de energiemarkt. Er is geen inzicht in de gevolgen die dat zal hebben op het gebruik van duurzame energiebronnen.

Met windenergie of teelt van een- of meerjarige energiegewassen kan de landbouw bijdragen aan de doelstellingen uit het Rijksbeleid. Voor windenergie luidt deze doelstelling dat er in 2020 2.750 MW elektriciteit wordt verkregen uit de wind, waarvan 1.500 MW op landlocaties en 1.250 op offshore locaties. Vooral de doelstelling voor landlocaties biedt perspectief voor agrariërs, want met de plaatsing van een windturbine op een windrijke bouwkaavel kan de agrariër hieraan bijdragen. Zo leverden agrariërs in 1998 al 14% van de 363 MW die dat jaar werd opgewekt uit de wind. Inmiddels echter gaat het beleid van de meeste windrijke provincies en gemeenten de oprichting van solitaire windturbines tegen. Dat remt de uitbreiding van het aantal windturbines op bouwkaavels. Via onderlinge samenwerking kunnen agrariërs evenwel kleine windparken aanleggen, die weer wel toelaatbaar kunnen zijn (Van der Knijff, 1999).

Voor de teelt van energiegewassen luidt de Rijksdoelstelling dat in 2020 12 tot 70 PJ per jaar aan energie uit deze gewassen zal worden gehaald (Ministerie van EZ, 1997). Voor een opbrengst van 70 PJ per jaar aan energiegewassen is een oppervlak van 300.000 hectare vereist (Eilander & Van Kralingen, 1995). Of dat er ook zal komen is afhankelijk van de vereiste kostprijverlaging. Multifunctioneel gebruik van de grond zou daar aan kunnen bijdragen, bijvoorbeeld via teelt van energiegewassen in bufferzones rond natuurgebieden (Meeusen e.a., 2000), in combinatie met woningbouw en bedrijfsterreinen (Ter Windt e.a., 1999) of in combinatie met de verwerking van baggerspecie. Wel moet er daarbij op worden gelet dat kleinschalige verbouw van energiegewassen de productiekosten weer doen stijgen.

De komende tien jaar zou energieteelt in bufferzones maximaal een paar honderd hectare land kunnen beslaan, mits althans het Rijk de gebieden aanwijst (Meeusen e.a., 2000). Over het mogelijke ruimtebeslag van andere vormen van energieteelt zijn (nog) geen gegevens geïnventariseerd.

2.5.6 Natuur en landschap

Voor (de ontwikkeling van) het aanbod aan natuur en landschap in Nederland stelt het Rijk doelstellingen vast. Ze doet dit omdat ze behoud, herstel, ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuur en landschap een essentiële bijdrage acht aan een leefbare en duurzame samenleving. Natuur is voor veel mensen dé plaats bij uitstek waar ze tot rust komen (Intomart, 1999). In navolging van de uiteenlopende ideeën die mensen hebben over dat wat natuur is, vat het Rijk natuur zeer ruim op namelijk van voordeur tot Waddenzee. Voor het natuur- en landschapsbeleid van het Rijk zijn voorts ook ecologische belangen en internationale afspraken over o.a. biodiversiteit relevant.

Voor de realisatie van de natuurbeleid zijn subsidies tot nu toe zeer belangrijk. Dit zijn zowel subsidies voor de verwerving van gronden als subsidies voor inrichting en/of beheer van terreinen met natuur. Ook in de toekomst zullen subsidies waarschijnlijk belangrijk blijven, want als economische activiteit zijn natuur en landschap in het algemeen niet rendabel. Wel streeft het Rijk er naar dat private

partijen meer verantwoordelijkheid gaan nemen voor de natuur en dat betreft ook financiële verantwoordelijkheid. Vooral het principe rood voor groen geldt hierbij als een mogelijkheid. Met dit principe wordt geprobeerd rode functies zoals wonen en bedrijvigheid (meer) te laten betalen voor natuur. Bijvoorbeeld op groene bedrijventerreinen of nieuwe landgoederen nabij stadsranden.

Conform de Rijksdoelstellingen¹ kan de omvang van de koopkrachtige vraag naar natuur en landschap in 2020 worden gesteld op bijna 1 miljoen hectare land (tabel 2.1).

Tabel 1: Doelstellingen voor natuur en landschap in het Rijksbeleid

	Doel in 2020	w.v. nog te realiseren na 1-1-2000
Ecologische Hoofd Structuur	744.500 ha	226.901 ha
Natte natuur op land	5.000 ha	5.000 ha
Natuur in landelijk gebied	219.000 ha	89.310 ha
Groen in en om de stad	31.685 ha	25.205 ha

Bron: Nota natuur voor mensen, mensen voor natuur (2000)

Binnen dit oppervlak wordt weer een breed spectrum van verschillende typen natuur en landschap onderscheiden. De landbouw kan voor een deel van de vraag betekenis hebben.

- Voor het landelijk gebied geldt de doelstelling dat er in 2020 zo'n 75.000 ha valt onder agrarisch natuurbeheer, wintergasten- en weidevogelbeheer en de kwaliteitsimpuls landschap. Hiervan betreft 45.000 ha bestaande beleid. Op 1 januari 2000 moest nog ruim 16.000 ha van dit bestaande beleid worden gerealiseerd. De overige 30.000 ha is nieuw beleid en moet nog in zijn geheel worden gerealiseerd. De financiering voor deze 30.000 ha is overigens pas gedeeltelijk rond.
- Voor het gebied rond grote steden is er het streven tussen 2010 en 2020 10.000 ha kwalitatief hoogwaardig groen te realiseren. De landbouw kan hierbij een rol gaan spelen, maar dat is nog niet zeker. Voor de financiering moeten voorts nog middelen bijeen worden gebracht.
- Binnen de ecologische hoofdstructuur geldt als doelstelling dat er in 2020 90.000 ha natuur 'zonder' functiewijziging is. Op 1 januari 2000 moest daarvan nog 51.000 ha worden gerealiseerd. Ook aan deze natuur kan de landbouw bijdragen.

2.5.7 Wonen

Er is grote vraag naar landelijk wonen. Tot 2010 zou de vraag in totaal 144.000 woningen omvatten. Met het trendmatige beleid wordt pas in 60.000 van die woningen voorzien. Na 2010 neemt de vraag nog verder toe. Binnen Nederland is de vraag naar landelijk wonen het hevigst in de sterk verstedelijkte provincies (Ministerie VROM, 2000).

¹ Voor een klein deel van het totale oppervlak zijn de doelstellingen nog indicatief en/of is er nog geen dekking van de financiering uit Rijksmiddelen.

Het Rijk wil de woningen vooral in en bij dorpen realiseren. De mogelijkheden voor agrariërs om in te spelen op de vraag naar landelijk wonen zijn daarmee beperkt. Toch biedt de Ruimte voor Ruimte regeling voor de intensieve veehouderij wel mogelijkheden. Maximaal 6.500 woningen kunnen via deze regeling worden gerealiseerd. Zij komen in de plaats van agrarische bedrijfsgebouwen in de reconstructiegebieden voor de varkenshouderij. De rechten voor de bouw van deze woningen zullen waarschijnlijk deels worden doorverkocht aan projectontwikkelaars die de woningen vervolgens geconcentreerd bij dorpen bouwen.

2.5.8 Waterberging en drinkwater

Schoon drinkwater is van levensbelang voor mensen. En ook dieren en planten hebben water nodig. Een wateroverschot is echter levensbedreigend. Rond de watervoorziening en waterkwaliteit in Nederland spelen diverse problemen, zoals verontreinigde waterwinputten, verdrogende natuurgebieden, zomerse watertekorten in sommige landbouwgebieden en overstromende rivieren in de winter. Daarbij is er de laatste jaren steeds meer discussie gekomen over de wijze waarop wij onze waterhuishouding regelen. Dit omdat factoren als bodemdaling, zeespiegelrijzing, klimaatwijziging en toenemende neerslag aannemelijk maken dat de problemen met watertekorten en overschotten nog wel groter zullen worden. Binnen de discussie gaat het om varianten op twee uitersten. Aan de ene kant staat intensivering van de technische oplossingen die tot nog toe gebruikelijk zijn, dus verdere dijkverhoging, grotere gemalen enzovoorts. Aan de andere kant staat een aanpak die 'ruimte voor water' wil. Door zowel in de grond als boven de grond meer (tijdelijke) wateropslag toe te laten wil deze aanpak op een meer natuurlijke wijze de veerkracht van watersystemen voor extreme omstandigheden vergroten. Voor hoog Nederland betekent dit dat hogere grondwaterstanden worden toegelaten en beek- en rivierbeddingen worden verbreed. In laag Nederland impliceert het de aanwijzing van inundatiegebieden voor waterberging bij hoog water, kustverbreding en ook een meer flexibel peilbeheer (Kwakernaak & Van der Windt, 2000). Er wordt verwacht dat het Rijk in haar ruimtelijk beleid veel aandacht zal geven aan deze aanpak.

Voor de landbouw betekent de aanpak via ruimte voor water dat de productie op veel plaatsen zal extensiveren en in sommige gebieden ook zal verdwijnen. Dit als gevolg van de hogere grondwaterstanden en de (tijdelijke) opvang van wateroverschotten in inundatiegebieden die bij de landbouw in gebruik zijn. Maar er ontstaan ook kansen, waarbij het water direct of indirect inkomsten kan opleveren aan de landbouw. Direct bijvoorbeeld door de verkoop van schoon drinkwater en vergoedingen voor de onder- of bovengrondse opslag van wateroverschotten. Indirect door binnen de bedrijfsvoering uitgekende combinaties met nog andere functies te zoeken, zoals natuur- of landschapsbeheer, recreatie en teelt van energiegewassen.

Voor de mogelijke omvang van de markt voor waterberging in 2015/2020 geeft de Commissie Waterbeheer 21^e eeuw een indicatie. Volgens deze commissie is er over

15 jaar 55.000 ha grond nodig zijn voor waterberging. Over de omvang van de markt voor drinkwaterwinning uit landbouwgrond is geen indicatie gevonden. Bij beide markten is het vanuit het oogpunt van de landbouw voorts nog de vraag hoe vergoedingen worden geregeld. Het is nu nog niet gebruikelijk dat een grondeigenaar een vergoeding krijgt voor het schone water dat een waterwinningsmaatschappij uit de grond oppompt. Wel is in een aantal, daartoe aangewezen, gebieden een vergoeding mogelijk voor hoge grondwaterstanden in de landbouw (bergboerenregeling). Er zouden echter meer gebieden moeten worden aangewezen. Voor tijdelijke inundatie van gebieden zou een vergoedingsregeling moeten worden ontworpen.

2.6 Conclusie

In dit hoofdstuk is informatie bijeengebracht over de ontwikkeling van een aantal maatschappelijke behoeften die over 15 á 20 jaar gelden in de groene ruimte. In het bijzonder gaat het om maatschappelijke behoeften waaraan agrarische ondernemers, door met goederen of diensten in te spelen op deze behoeften, mogelijk extra inkomsten kunnen ontlenen. In een tijd dat de inkomens van veel agrariërs door tal van ontwikkelingen onder druk staan, zijn extra inkomsten belangrijk voor het economisch perspectief van veel bedrijven. Voor de besproken maatschappelijke behoeften gelden de volgende conclusies.

Dagrecreatie in het landelijk gebied

De vraag naar dagrecreatie in het landelijk gebied blijft zeker bestaan. Door tegenstrijdige tendenzen is de ontwikkeling van het manifeste dagrecreatieve gedrag in 2015/2020 moeilijk te voorspellen. Een toename is mogelijk door demografische ontwikkelingen als bevolkingsgroei en vergrijzing. In de praktijk echter blijkt de dagrecreatie van stedelingen in het landelijk gebied de afgelopen jaren gedaald. Daar komt bij dat de concurrentie tussen diverse vormen van vrijetijdsbesteding verscherpt. Dit gebeurt onder invloed van de voortdurend toenemende diversiteit in het aanbod voor vrijetijdsbesteding. Binnen deze concurrentiestrijd is de attractiviteit van het dagrecreatieve aanbod in het landelijk gebied van groot belang voor de ontwikkeling van de vraag. Voor het dagrecreatieve aanbod in landelijk gebied zijn er in het bijzonder kansen voor aanbod met een bijzondere belevingswaarde, natuurbeleving, beleving van cultuurhistorie, paarden, horeca met ruime openstellingstijden en voor goed ontsloten landelijk gebied met mogelijkheden voor sportieve openluchtrecreatie.

Verblijfsrecreatie in het landelijk gebied

De verblijfsrecreatieve vraag in het landelijk gebied kan verder stijgen. Groeiperspectief is er in het bijzonder voor logiesvormen met een bijzondere belevingswaarde en/of voor aanbod dat comfort biedt zoals huisjes, kamers, appartementen e.d.

Kwaliteit van voedsel

Kwaliteit van voedsel is een hot issue. Voor de consument kan kwaliteit betrekking hebben op een of meer verschillende productaspecten, zoals de garantie dat het voedsel veilig is, biologische teelt, herkomst uit een bepaalde streek, de marktniche die wordt bediend enzovoorts. De veiligheid van het voedsel is een kwaliteitseis die de totale markt van voedselproducten raakt. Biologische producten, streekproducten en producten voor marktniches vormen alle een deel van deze totale markt. Voor biologische producten en streekproducten geldt de verwachting dat de vraag kan toenemen mits er aandacht is voor marktstrategie en ketenopbouw. Voor biologische producten is dit de laatste jaren ook al aangetoond. Voor de ontwikkeling van marktniches is geen algemene lijn te geven. Het gaat om sterk uiteenlopende producten zoals natuurvlees, halalproducten (voor moslims), enzovoorts.

Zorglandbouw

De totale vraag naar zorg binnen de samenleving stijgt. De ontwikkeling van de koopkrachtige vraag naar zorglandbouw is echter moeilijk in te schatten. Dit komt doordat de huidige financieringsstructuur voor zorg amper rekening houdt met de mogelijkheid dat de zorg wordt gegeven binnen een landbouwbedrijf. Zolang dat niet verandert blijft de koopkrachtige vraag naar zorglandbouw beperkt.

Windenergie en energiegewassen

Het Rijk heeft de doelstelling dat in 2020 jaarlijks 1.500 MW aan windenergie wordt opgewekt op landlocaties en dat er 12 tot 70 PJ aan energie uit biomassa wordt gehaald. Daarmee lijkt er voor beide een forse groei te zijn, waar ook de landbouw op in kan springen. Voor windenergie is deze markt vooralsnog reëler dan voor energiegewassen. De kostprijs van energiegewassen is nu namelijk nog te hoog voor de opwekking van energie. Dit kan op termijn mogelijk veranderen, bijvoorbeeld door multifunctioneel grondgebruik. Bij windenergie geldt voorts dat het beleid van diverse overheden de plaatsing van solitaire windturbines tegengaat. Via onderlinge samenwerking kunnen agrariërs evenwel kleine windparken aanleggen die weer wel toelaatbaar kunnen zijn.

Natuur en landschap

Tot 2020 biedt het Rijksbeleid op maximaal 175.000 ha mogelijkheden voor natuur en landschap onder agrarisch beheer. Daarvan moet nog ruim 100.000 ha worden gerealiseerd.

Wonen

De consumentenvraag naar woningen in het landelijk gebied stijgt. Tot 2010 vragen consumenten 144.000 woningen meer in het landelijk gebied dan er nu zijn. Na 2010 neemt de vraag nog verder toe. Het ruimtelijke ordeningsbeleid beperkt de mogelijkheden voor agrariërs om hier op in te spelen. De Ruimte voor Ruimte Regeling voor de intensieve veehouderij maakt maximaal 6.500 woningen mogelijk.

Waterbeheer en drinkwater

Voor waterberging is de komende 15 jaar 55.000 ha grond nodig. Het zal hierbij in veel gevallen om landbouwgrond gaan. Ondanks het grote belang van meer ruimte voor water voor de samenleving is er vooralsnog geen koopkrachtige vraag naar

ruimte voor waterberging. Dit komt doordat er (nog) geen middelen zijn voor vergoeding van schade aan landbouwproductie.

De vraag naar drinkwaterwinning stijgt de komende 15 á 20 jaar. Vooralsnog is deze vraag geen koopkrachtige vraag.

3 Agrarische beheersystemen in 2015/2020

3.1 Inleiding

Met wat voor beheersystemen kunnen agrarische ondernemers in 2015/2020 inspelen op de dan voorkomende maatschappelijke behoeften, waarbij ze zowel de continuering van het eigen bedrijf veiligstellen als zorgen voor behoud en/of versterking van de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte? Deze vraag is het uitgangspunt voor dit hoofdstuk. Hiertoe is geïnventariseerd welke ideeën anderen al ontwikkelden voor potentiële beheersystemen en welke voorbeelden in de praktijk reeds bestaan.

De resultaten van de inventarisatie zijn geplaatst binnen drie mogelijke ontwikkelingspaden voor de landbouw, namelijk:

- multifunctionaliteit (paragraaf 3.2)
- kwaliteitsproductie (paragraaf 3.3)
- keten en kennis (paragraaf 3.4)

De drie paden vormen een kapstok voor de vele mogelijkheden die er zijn. Ze zijn ontleend aan een toekomstverkenning voor de landbouw ten behoeve van Midden Brabant. Voor elk ontwikkelingspad wordt eerst kort ingegaan op de kenmerken van het ontwikkelingspad. Daarna worden de beheersystemen besproken die passen bij het ontwikkelingspad. Bij elk beheersysteem worden achtereenvolgens vijf punten besproken:

- informatie over de aard van het beheersysteem
- agrarische bedrijfstakken binnen welke het mogelijk is
- ruimtelijke locatiefactoren
- economische aspecten
- bijdrage aan ruimtelijke kwaliteit

Onder het item economische aspecten wordt ingegaan op de vraag of het beheersysteem wel of niet extra inkomsten uit het bedrijf kan genereren, c.q. door kostenbesparingen kan zorgen dat een groter deel van de opbrengst na aftrek van de kosten overblijft als inkomsten. Voor de mogelijkheden tot continuering van de agrarische bedrijfsvoering is dit een relevant punt.

Onder het item 'bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit' wordt gelet op de relatie van het systeem met sociale, ecologische en economische kwaliteiten. Hierbij scoort een beheersysteem positief op sociale kwaliteit indien er mensen worden ontvangen op het bedrijf, c.q. op de bedrijven uit het systeem. Een systeem scoort op ecologische kwaliteit indien het bijdraagt aan natuur- of landschapswaarden, aan een natuurlijker waterbeheer en/of aan een vermindering van milieubelastende emissies. Bij economische kwaliteit gaat het om de vraag of het beheersysteem inkomsten genereert, ofwel om de uitkomsten van de informatie onder economische aspecten. Economische kwaliteit is het enige aspect waarop ook negatief kon worden gescoord.

3.2 Multifunctionaliteit

Kenmerkend voor multifunctionaliteit is de opname van nieuwe, niet-agrarische, activiteiten in de agrarische bedrijfsvoering. De wensen van consumenten en overheden zijn richtinggevend voor de opname van deze activiteiten. Voorts is de omgeving vaak een centraal thema, dit omdat de mogelijkheden voor de nieuwe activiteiten sterk bepaald worden door de omgeving. Het landschap en de verbreding vormen de 'license to produce' voor het agrarische bedrijf. Extensivering van de agrarische productie kan daarbij milieuwinst brengen.

Multifunctionaliteit kan in de vorm van enkelvoudige verbreding, waarbij één niet-agrarische activiteit wordt opgepakt, en in de vorm van meervoudige verbreding, waarbij meerdere niet-agrarische activiteiten worden uitgevoerd. Hieronder staan vooral enkelvoudige vormen centraal, al wordt soms wel verwezen naar combinaties tussen vormen. Alleen de laatste subparagraaf over driedubbel verbreed ondernemerschap gaat expliciet in op een vorm van meervoudige verbreding.

Organisatorisch kan multifunctionaliteit op verschillende wijzen worden opgepakt. In de eenvoudigste vorm doet een agrariër het helemaal alleen op zijn eigen bedrijf. In een meer complexe vorm doet hij dit in samenwerking met andere agrariërs, zoals een natuurvereniging of samenwerking rond streekproducten. Voordeel is dat een gezamenlijke inspanning bij bijvoorbeeld marktwerking effectiever kan zijn en dat ervaringen kunnen worden gedeeld. In een nog meer complexe vorm zijn er ook nog andere ondernemers bij betrokken, bijvoorbeeld recreatie-ondernemers. Hoewel het organisatie-aspect belangrijk is voor het succes, komt het in dit hoofdstuk nauwelijks aan de orde.

3.2.1 Dag- en verblijfrecreatie

De combinatie van landbouw en recreatie bestaat al langer. In 1998 bood ongeveer 3% van de agrarische bedrijven in Nederland ook recreatie aan (Hillebrand e.a., 1999). De geboden recreatieve mogelijkheden lopen uiteen (Koulil e.a. 1998):

- kamperen
- andere logiesvormen
- verhuur van recreatiegoederen en -dieren
- ontvangst van en/of verkoop aan recreanten
- combinaties van verblijfsrecreatie en/of dagrecreatie

Verblijfsrecreatief aanbod komt het meest voor op agrarische bedrijven (ruim 60%). Kampeergelegenheid overheerst daarbij. Bij de bedrijven met dagrecreatief aanbod komt vooral de ontvangst van en/of verkoop aan recreanten veel voor.

De agrarische bedrijven die recreatieve producten aanbieden behoren tot uiteenlopende agrarische bedrijfstakken (Koulil e.a., 1998): melkvee, overig graasdier, hokdier, akkerbouw, tuinbouw en gemengde bedrijven. In vergelijking tot het percentage bedrijven in deze bedrijfstakken binnen Nederland komt recreatief aanbod relatief het meest voor bij de grondgebonden bedrijven.

Bij de ontwikkeling van dagrecreatief aanbod op een agrarisch bedrijf zijn een aantrekkelijk landschap met rust, goede recreatieve ontsluiting en ook andere recreatieve voorzieningen in het algemeen relevant (Van Everdingen e.a., 1999b). De nabijheid van potentiële afnemers zoals bewoners en/of verblijfsrecreanten kan de afzet van het product voorts bevorderen.

Voor de ontwikkeling van verblijfsrecreatief aanbod is vooral een aantrekkelijk landschap met rust en ook andere recreatieve voorzieningen relevant (Van Everdingen e.a., 1999b). Als er al veel toeristen in de streek aanwezig zijn is dat een teken voor de toeristische attractiviteit van de streek (vgl. Hillebrand e.a., 1999).

De opbrengsten uit recreatie binnen de agrarische bedrijven variëren sterk. Zo signaleerde het LEI in het boekjaar 1995/'96 binnen een steekproef van totaal 15 bedrijven zowel een bedrijf met een bruto-opbrengst van slechts 1.000 gulden als een bedrijf met een bruto-opbrengst van 70.000 gulden (Teeuwen & Voskuilen, 1998). Over de gemiddelde bijdrage van recreatie aan het inkomen van het agrarisch gezin variëren de geluiden enigszins. Het LEI berekende voor een steekproef van 20 bedrijven dat recreatie in het boekjaar 1997/'98 een gemiddelde arbeidsopbrengst van 12.500 gulden opleverde bij een bruto-opbrengst van 30.000 gulden per jaar (Van Everdingen e.a., 1999b). Jan Douwe van der Ploeg daarentegen gaat uit van een gemiddelde arbeidsopbrengst van ruim 20.000 gulden.

Met dag- of verblijfsrecreatie wordt bijgedragen aan de sociale kwaliteit en de economische kwaliteit van een bedrijf.

3.2.2 Natuur en landschap

Volgens eigen opgave deden in 1998 3.454 landbouwbedrijven aan natuur- en/of landschapsbeheer. Volgens DLG, de organisatie die voor het Rijk de beheercontracten afsluit, zijn het er overigens nog veel meer (Hillebrand e.a., 1999). In het beheercontract wordt afgesproken op welke plek en aan welke type van natuur- en/of landschapsbeheer een bedrijf doet. Naast natuurbeheer volgens een beheercontract, is ook het verrichten van onderhoudswerkzaamheden in natuurgebieden een mogelijkheid tot het combineren van landbouw met natuur. Een aparte variant is voorts de inzet van speciale runderen in natuurgebieden. De runderen zorgen voor begrazing en ondertussen ontstaat een bijzondere vleeskwaliteit. Deze variant wordt verder meegenomen bij landbouwproductie voor nichemarkten.

Natuur- en landschapsbeheer is vooral voor de grondgebonden bedrijven mogelijk.

De mogelijkheden tot gesubsidieerd natuur- en landschapsbeheer worden bepaald door de ruimtelijke beleidsdoelen rond natuur en landschap. Voor het verrichten van onderhoudswerkzaamheden in de natuur is de nabijheid van een natuurgebied van belang.

Bij een beheercontract varieert de economische opbrengst van het natuur- of landschapsbeheer op het bedrijf met het oppervlak grond waarvoor beheerafspraken zijn gemaakt en met het type natuur- of landschapbeheer dat is afgesproken, want voor elk type geldt een specifiek normbedrag. Voor natuurbeheer bestaat het normbedrag uit een deel compensatie voor gedeerde agrarische productie (85%) en een deel vergoeding voor werkzaamheden in verband met het natuurbeheer (15%). Afhankelijk van de situatie op het landbouwbedrijf kan het zo zijn dat het compensatiedeel meer of minder biedt dan de werkelijk gedeerde agrarische productie. Als het meer biedt betekent dit dat de agrariër extra profijt heeft van de beheervergoeding. Vooral voor agrariërs met een extensieve productiewijze kan natuurbeheer zo goed inpasbaar zijn in de bedrijfsvoering dat er nauwelijks productie wordt misgelopen en de huidige vergoeding dus voor 100% extra inkomsten levert (Van Broekhuizen en Van der Ploeg, 1997).

Bij het verrichten van onderhoudswerkzaamheden door de agrariër in een natuurgebied zijn de opbrengsten afhankelijk van de hierover gemaakte afspraken.

Natuur- of landschapsbeheer heeft vooral effect op de economische en de ecologische kwaliteit van het bedrijf.

3.2.3 Windenergie

Eind 1998 leverden de circa 275 windturbines op agrarische grond ongeveer 14% van het in Nederland opgestelde windvermogen. De meeste (238) zijn solitair opgesteld, de overige (37) in clusters van twee of meer turbines. Daarbij zijn de grotere clusters van 5 á 10 turbines een ontwikkeling uit de tweede helft van de jaren negentig. Het vermogen van de opgestelde windturbines varieert van minder dan 75 kW tot meer dan 500 kW, wat het gevolg is van de technologische ontwikkeling. Het vermogen van de turbines wordt steeds groter. Zo had ruim de helft van de windturbines die tussen 1996 en 1998 werden opgesteld een vermogen van meer dan 500 kW. Tot 1990 was 80 kW het maximum. In de toekomst zal het vermogen waarschijnlijk nog verder groeien (Van der Knijff, 1999).

Verreweg het merendeel van de 275 windturbines staat op akkerbouwbedrijven. De melkveehouderij is een goede tweede. Het is voorts bekend dat een aantal windturbines voorkomt op glastuinbouw-, bloembollen, boomkwekerij- en pluimveehouderijbedrijven. Incidenteel staan misschien ook op andere typen agrarische bedrijven windturbines (Van der Knijff, 1999).

Het plaatselijke windaanbod is een belangrijke locatiefactor bij windturbines. Dat betekent locatie in een windrijke zone nabij de kust op een plek met een open landschap. Daarnaast is ook het beleid van gemeenten en provincies inzake ruimtelijke ordening en/of milieu relevant. Diverse windrijke provincies geven in hun streekplannen nauwelijks ruimte voor solitaire windturbines en staan slechts op een beperkt aantal locaties de oprichting van windparken toe. De gemeenten, die binnen zekere grenzen een eigen windenergiebeleid mogen voeren, gaan zeer verschillend

om met de mogelijkheden die ze hebben. Tot slot spelen ook eisen over de minimale afstand tot gas-, elektriciteits- en hoogspanningsleidingen, geluidsnormen, de afstand tot woningen (in verband met geluid, schaduw en schittering), landschappelijke inpassing en ligging ten opzichte van leefgebieden en vliegroutes van vogels (Van der Knijff, 1999).

De economische opbrengsten uit windenergie zijn afhankelijk van afspraken over de terugleververgoeding voor elektriciteit aan de elektriciteitsdistributiemaatschappij en van de kostprijs voor elektriciteitsopwekking met een windturbine. De terugleververgoeding bedroeg in 1999 voor nieuwe windenergieprojecten circa 16,3 cent per kWh, al waren er wel verschillen tussen diverse projecten. Deze terugleververgoeding bestaat uit een vergoeding voor bespaarde fossiele brandstoffen, de REB-vrijstelling en de Groenlabeltoeslag. De kostprijs van elektriciteitsopwekking met een windturbine is afhankelijk van de technische prestaties (afhankelijk van windaanbod en windturbine) en van de gedane investeringen (afhankelijk van de kosten van de windturbine, de fundering, netaansluiting, ontsluiting en projectvoorbereiding). Het Landelijk Bureau Windenergie hanteerde in 1999 voor een windturbine met een afschrijvingstermijn van tien jaar een indicatieve kostprijs van 10 cent per kWh op kustlocaties en 20 cent per kWh op locaties landinwaarts. Het is een indicatieve kostprijs, want de werkelijke kosten zijn afhankelijk van de situatie ter plekke. Globaal genomen laat het zien dat windturbines op kustlocaties rendabel kunnen zijn. Er wordt overigens verwacht dat locaties meer landinwaarts rendabel kunnen worden als de technologische ontwikkeling verder gaat (Van der Knijff, 1999).

Met de opwekking van windenergie draagt de landbouw bij aan het aanbod van duurzame energie. Naast economische betekenis heeft landbouw met windenergie dus ook ecologische betekenis.

3.2.4 Energiegewassen

Er bestaan in Nederland verschillende ideeën over de mogelijkheden tot teelt van energiegewassen. De ideeën gaan deels specifiek over het nut van energiegewassen op agrarische bedrijven, zoals energiegewassen als gewas binnen de teeltrotatie, op braakgelegde gronden, op mest- en spuitvrije zones langs watergangen en/of als gewas dat schommelingen in bemesting goed kan verdragen en daardoor verenigbaar is met onzekerheden over mestleveranties bij te sluiten mestcontracten (Van der Windt e.a., 2000). Deels ook gaat het om teelt in combinatie met nog andere functies zoals teelt in hydrologische bufferzones rond natuurgebieden of in bufferzones tegen vermessing rond natuurgebieden, teelt in combinatie met de verwerking /reiniging van baggerspecie, met bedrijventerreinen, wonen, recreatie, grondwaterwinning en waterretentie (Van der Windt e.a., 2000; Meeusen e.a., 2000). Bij deze laatste combinaties van energiegewassen met nog andere functies kan de exploitatie en/of het beheer van energiegewassen zowel door agrariërs als door andere actoren uitgevoerd. Bij de teelt van energiegewassen zijn zowel eenjarige gewassen als meerjarige hout mogelijk. Welk gewas zinvol is hangt af van de omstandigheden.

Vooraf voor akkerbouwers kan de teelt van energiegewassen inpasbaar zijn.

Ligging nabij een centrale op biomassa is relevant voor energieteelt. Voorts kunnen energiegewassen waarschijnlijk het beste in een grootschalig landschap worden verbouwd. Een grootschalig landschap heeft het voordeel dat de energiegewassen grootschalig kunnen worden geteeld waardoor productiekosten dalen en er eerder kans is op een economisch haalbare teelt. Indien kleinschalige verbouw van energiegewassen ook haalbaar zou worden is een grootschalig landschap geen vereiste meer.

Over de economische opbrengst van energiegewassen bestaat nog veel onzekerheid. Monofunctioneel grondgebruik voor teelt van energiegewassen levert een kostprijs voor energie die veel hoger is dan die van energie uit fossiele brandstoffen, waardoor die vorm van energieteelt onwaarschijnlijk is. Door de teelt van energiegewassen te combineren met andere functies en/of subsidies aan te boren voor de teelt van energiegewassen kan de prijs van de energiegewassen waarschijnlijk omlaag. Voor energieteelt in bufferzones rond natuurgebieden noemen Meeusen e.a. (2000) de volgende potentieel bruikbare subsidieregelingen: de braakleggingsregeling van de EU, het Programma Beheer van het ministerie van LNV, het gebiedsgericht milieubeleid, het Vijfde Kader Programma van de EU, het programma LIFE III van de EU en het programma Energiewinning uit Biomassa van het ministerie van EZ. Voor multifunctioneel grondgebruik wijzen Meeusen e.a. (2000) erop dat dit zowel een prijsverlagend als een prijsverhogend effect kan hebben. Het prijsverhogende effect zien zij ontstaan in de situatie dat de inrichting en het beheer van de grond voor meer functies suboptimale omstandigheden voor de energieteelt brengt. Toch kan het multifunctionele grondgebruik volgens hen ook dan relevant zijn, namelijk als dit het draagvlak voor energieteelt vergroot. Zij achten het daarom belangrijk een balans te vinden tussen dit draagvlak en de kosten.

Teelt van energiegewassen draagt bij aan de ecologische kwaliteit van de samenleving. Energiegewassen leveren immers biomassa voor opwekking van duurzame energie. In combinatie met reiniging van baggerspecie of als bufferzone rond natuurgebieden werkt het zelfs extra gunstig uit op het milieu respectievelijk de natuur. Economisch scoort energieteelt vooralsnog negatief.

3.2.5 Waterbeheer

Landbouw en waterbeheer hebben reeds veel met elkaar van doen, bijvoorbeeld in uiterwaarden. Hier gaat het echter om nieuwe ideeën voor combinaties tussen landbouw en water die de laatste tijd in het bijzonder vanuit de invalshoek ruimte voor water worden geopend. Het gaat om ideeën over:

- Retentiebekken of inlaatpolders: laaggelegen gebieden nabij een waterloop die bij een extreme piekafvoer bewust en gecontroleerd onder water gezet worden, maar alleen als het echt nodig is. In het bekken is landbouw mogelijk (Kwakernaak e.a., 2000).

- Overlaten: een overlaat is een brede geul in het landschap, die bij extreem hoge waterstanden in een rivier of beek gebruikt wordt als bypass waarmee een deel van het water uit de rivier of beek langs een andere weg wordt afgevoerd zodat het gevaar van wateroverlast in bijvoorbeeld een nabijgelegen stad vermindert. In de geul is landbouw mogelijk (Kwakernaak e.a., 2000)
- Wateropslag plus drinkwaterwinning: voor de Achterhoek is een systeem bedacht waarbij water deels bovengronds en deels ondergronds wordt opgeslagen en gebruikt kan worden voor drinkwaterwinning. Bovenstrooms van de waterreservoirs zijn schone vormen van landbouw mogelijk, zoals biologische landbouw of energieteelt (Kwakernaak e.a., 2000; Van der Windt e.a., 2000).
- Beken die hermeandering en herprofilering ondergaan: een meanderende beek voet het water minder snel af en een verbreed profiel zorgt er voor dat er meer water binnen het beekdal kan worden geborgen. Op de hogere zandgronden kan hiermee verdroging worden tegengaan. Op de natte gronden in het beekdal en tussen de meanderende beek en de gekanaliseerde beek kan de landbouw energiegewassen telen (Kwakernaak e.a., 2000).
- Rivieruiterwaarden die door afgraving verdiept zijn: door verdiepte rivieruiterwaarden duurt het langer voordat er overstromingsgevaar dreigt. Op de uiterwaarden blijft landbouw mogelijk (Luttik & Rijk, 2000).

De agrarische productie van de landbouw wordt in elk van deze voorbeelden beperkt door de functie die de grond heeft voor het watersysteem. In combinatie met drinkwaterwinning zijn alleen schone vormen van landbouw mogelijk. In de verdiepte uiterwaarden moet rekening worden gehouden met jaarlijkse overstroming en nattere gronden waardoor de graslandproductie vermindert. Bij het retentiebekken en de overlaat zal overstroming gemiddeld slechts eens in de zoveel jaar plaatsvinden, maar in dat jaar heeft het gewas er wel hinder van. In en rond het meanderende en verbrede beekdal wordt de grond natter.

De retentiebekken, overlaten en uiterwaarden kunnen nog het best voor graslandproductie worden gebruikt, zodat vooral melkveehouderij en andere vormen van graasdieren in aanmerking komen. De drinkwaterwinning vereist schone landbouwvormen, zodat biologische landbouw, extensieve landbouw of de teelt van energiegewassen in aanmerking komen. In het meanderende en verbrede beekdal en tussen dit beekdal en de oorspronkelijke gekanaliseerde beek zijn energiegewassen mogelijk.

De ruimtelijke mogelijkheden voor de functiecombinatie landbouw en water hangen af van de eisen die het watersysteem stelt, i.h.b. de problemen rond waterbeheer en drinkwaterwinning. De tijdelijke opvang van water in retentiebekken, overlaten of verdiepte uiterwaarden vereist voorts dat er ter plekke geen hoofdinfrastructuur of bebouwing is. Tenslotte is een lage grondprijs van belang.

Economisch leidt een agrariër schade als diens grond wordt bestemd voor een retentiebekken, overlaat, verdiepte uiterwaard of voor het meanderen van een beek. Als grasland onder water wordt gezet loopt de productie terug. De agrariër moet er in de bedrijfsvoering bovendien rekening mee houden, bijvoorbeeld door andere, minder rendabele gewassen te telen (zie ook de paragraaf over energieteelt). Ook een

combinatie met drinkwaterwinning stelt beperkingen aan de bedrijfsvoering. Compensatie is dan ook wenselijk en mits dat wordt geregeld hoeft er voor de landbouw geen direct economisch nadeel te zijn.

Landbouw met waterberging of drinkwaterwinning draagt bij aan een natuurlijker waterbeheer en scoort daarom positief op ecologische kwaliteit. Economisch is landbouw met waterberging vooralsnog negatief.

3.2.6 Neogemengde bedrijven

Een neogemengd agrarisch bedrijf is een innovatieve variant van het gemengde bedrijf. Door een slimme combinatie van meerdere agrarische bedrijfstakken worden interne goederenstromen kortgesloten. De ecologische duurzaamheid van het bedrijf wordt daarmee vergroot en de externe afhankelijkheid verminderd. Bijvoorbeeld een combinatie van varkenshouderij en glastuinbouw, waarbij mest en warmte efficiënt worden gebruikt. Of de in Denemarken voorkomende combinatie van akkerbouw en varkenshouderij waarbij de varkensmest gebruikt wordt bij de akkerbouw. Naast de combinatie tussen diverse agrarische bedrijfstakken kunnen eventueel ook niet-agrarische functies worden opgenomen. Een landbouwlandgoed bijvoorbeeld kan akkerbouw, (glas)tuinbouw, bosbouw, melkvee, vleesvee, varkens en paarden met elkaar combineren en daarnaast ook hotel- en vergaderfaciliteiten bieden evenals een winkel, dagrecreatie en educatie (Bethe & Wintjes, 1999).

Binnen het neogemengde bedrijf kunnen meerdere agrarische bedrijfstakken voorkomen. Voorwaarde is dat hun combinatie zinvol is, doordat er hoofd- en of bijproducten van het productieproces worden uitgewisseld tussen de bedrijfstakken. In het geval van het landbouwlandgoed verhoogt de combinatie bovendien de attractiviteit van het bedrijf voor bezoekers.

Voor een neogemengd bedrijf zijn goede agrarische productiemogelijkheden van groot belang. Afhankelijk van de combinatie van bedrijfstakken binnen het neogemengde bedrijf kunnen voorts andere locatiefactoren gelden. Bijvoorbeeld op een productieterrein dichtbij de stad of verder weg. Eventuele niet-agrarische functies scherpen de locatiefactoren nog verder aan.

De economische kant van neogemengde bedrijven is nog onduidelijk. Een kostenbesparing lijkt evenwel mogelijk. De sluiting van kringlopen voor grondstoffen en energie werkt immers besparend op de kosten van deze inputs. Een dergelijke kostenbesparing impliceert dat een groter deel van de opbrengst overblijft als inkomsten.

Neogemengde bedrijven scoren gunstig op ecologische kwaliteit want ze dragen bij aan een vermindering van milieubelastende emissies. Dit wordt bewerkstelligd door het sluiten van kringlopen voor grondstoffen en energie. Daarnaast zijn er aanwijzingen dat ze door kostenbesparingen ook economische kwaliteit kunnen hebben.

3.2.7 Verkoop van producten

Huisverkoop van producten bestaat waarschijnlijk al zo lang als er boerderijen zijn. Hoeveel bedrijven in Nederland aan huisverkoop doen is niet bekend. Bij de CBS-tellingen in 1998 werden 4.700 bedrijven gesignaleerd die deden aan verkoop van producten en/of verwerking van producten op het eigen bedrijf. Een bijzondere vorm van verkoop van producten door agrarische ondernemers komt voor in het Noorden van het land. Consumenten bestellen de producten via internet (www.granerie.nl). De Granerie levert de bestelde producten vervolgens aan huis af.

Verkoop van producten is alleen zinvol op agrarische bedrijven waarvan de producten geschikt zijn voor afzet direct aan de consument. Dat kunnen dus ook producten zijn die op het bedrijf verwerkt zijn. Fruit, groenten, aardappelen, snijbloemen, tuinplanten, boerenkaas e.d. In de vleesveehouderij ligt het minder voor de hand.

Voor de verkoop van producten aan huis is het vaak gunstig als een bedrijf ligt aan een liefst drukke route voor langzaam of snel verkeer of vlak bij een bevolkingsconcentratie of recreatief druk gebied. In het algemeen zijn namelijk slechts weinig consumenten bereid een omweg te maken voor de aankoop van levensmiddelen. Toch bestaan er in de praktijk ook voorbeelden van verkoop van producten door bedrijven die niet bijzonder gunstig liggen. Daarnaast laat een bedrijf als de Granerie zien dat de producten thuis bezorgt zien dat het ook anders kan.

De verkoop van producten aan huis kan extra inkomsten leveren. Bij huisverkoop kan immers een hogere prijs worden gevraagd dan de opbrengst die via het gangbare afzetkanaal wordt verkregen. In de gewone detailhandel liggen de prijzen meestal nog hoger. Wel leidt huisverkoop ook tot extra kosten, bijvoorbeeld voor de inrichting van een verkoopruimte of voor aankoop van producten van andere agrariërs ter verbreding van het assortiment. De extra kosten moeten weer van de extra opbrengst worden afgetrokken. De inkomsten uit verkoop vanaf het eigen bedrijf zijn verder afhankelijk van de mate waarin klanten worden bereikt.

Met verkoop van producten op het eigen bedrijf kunnen extra inkomsten worden verkregen. Vaak ook worden mensen op het bedrijf ontvangen. Verkoop van producten draagt daarom bij aan zowel economische als sociale kwaliteit.

3.2.8 Zorg

In Nederland hebben ruim 300 bedrijven ervaring met de combinatie van zorg en landbouw (Hillebrand e.a., 1999). De geboden zorg omvat onder andere de opvang van gehandicapten, kinderen en delinquenten. In het kader van de zorg vervullen de zorgbehoevenden soms bepaalde werkzaamheden binnen het landbouwbedrijf, maar zij zijn geen echte arbeidskrachten. Het kan dus gebeuren dat de werkzaamheden niet af komen of niet helemaal goed worden uitgevoerd.

In beginsel hoeft het aanbod van zorgtaken niet afhankelijk te zijn van de agrarische bedrijfstak. Voor intensieve bedrijfstakken als glastuinbouw en intensieve veehouderij is het echter minder geschikt, want net als andere bezoekers van buiten vormen de zorgbehoevenden een risico voor de overdracht van plant- of dierziekten. Bij de overige bedrijfstakken heeft de veehouderij het voordeel dat dieren voor sommige zorgbehoevenden aantrekkelijk zijn.

Voor zorglandbouw is het belangrijk dat er in de buurt van het landbouwbedrijf mensen wonen, onder wie zorgbehoevenden (Hillebrand e.a., 1999). Dit geldt in het bijzonder als zorgbehoevenden de dag doorbrengen op het landbouwbedrijf en de nacht bij familie of andere opvanggelegenheden. Ook de nabijheid van zorginstellingen kan relevant zijn, hoewel dit in eerder onderzoek niet kon worden aangetoond (Hillebrand e.a., 1999). De nabijheid van zorginstellingen biedt namelijk de mogelijkheid tot het maken van afspraken over dagopvang van mensen uit de instelling op het landbouwbedrijf.

Het economisch perspectief van zorglandbouw is onduidelijk. Er zijn voorbeeldberekeningen die laten zien dat de bruto arbeidsinkomsten uit zorglandbouw rond de 70.000 gulden per jaar zouden kunnen liggen indien althans de financiering goed geregeld is en iemand uit het gezin de zorgbehoevenden begeleid (Schaik & Van der Woude, 1997). In de praktijk zijn de vergoedingen voor zorglandbouw echter vaak nog te laag. Dit komt doordat financieringsstructuren voor zorgverlening geen rekening houden met de mogelijkheid dat de zorg binnen een landbouwbedrijf wordt vervuld. In de toekomst kan dit verbeteren.

Met zorglandbouw worden mensen ontvangen op het bedrijf. Daarmee heeft zorglandbouw sociale kwaliteit. Vooralsnog is de economische kwaliteit van zorglandbouw echter overwegend negatief.

3.2.9 Wonen

Landbouw in combinatie met wonen kan de vorm aannemen van bijvoorbeeld:

- Een buitenplaats diep in het landelijk gebied of nabij de stadsrand (Hansman e.a., 2000).
- Woningen in het kader van de ruimte voor ruimte regeling.

Bij wonen in het landelijk gebied is het de vraag of en hoe de agrarisch ondernemer erbij betrokken blijft. Indien de woningen met grond worden verkocht ontvangt de ondernemer eenmalig een groot bedrag en daarna houdt het in beginsel op. Bij verhuur van de woningen en/of grond is er een meer continue inkomstenbron. De agrariër kan voorts de ruimte rondom de woningen onderhouden tegen betaling en/of zodanig extensief benutten dat de omgeving van de woningen aantrekkelijk blijft (waardoor een hogere verhuurprijs kan worden geïnd) en er ook nog agrarische inkomsten zijn.

Voor een gelijktijdige combinatie van wonen met landbouw is het belangrijk dat de woonfunctie de landbouw niet onevenredig belemmert in zijn bedrijfsvoering.

Voorts is voor de woonfunctie een aantrekkelijke omgeving belangrijk. Voor intensieve veehouderij of glastuinbouw ligt een woonfunctie daarom niet zo voor de hand. De ruimte voor ruimte regeling speelt weliswaar in reconstructiegebieden voor varkenshouderij, maar deze beoogt ook een vermindering van de varkenshouderij.

Ruimtelijke mogelijkheden voor combinaties tussen landbouw en wonen zijn afhankelijk van het ruimtelijk ordeningsbeleid en van de mogelijkheden die speciale regelingen zoals de 'ruimte voor ruimte regeling' bieden. Voor de toekomstige bewoners is het voorts belangrijk dat de woonomgeving aantrekkelijk is. De vraag naar landelijk wonen is voorts het grootst in de sterk verstedelijkte provincies van Nederland, maar komt ook in andere landsdelen voor.

De extra inkomsten die een woonfunctie voor derden een agrarische ondernemer oplevert zijn eenmalig of meer continu. Dit is afhankelijk van de wijze waarop de woonfunctie wordt gerealiseerd. Eenmalige extra inkomsten ontstaan bijvoorbeeld indien de rechten voor woningen uit de ruimte voor ruimte regeling worden doorverkocht aan projectontwikkelaars. Ook de verkoop van agrarische grond als bouwgrond levert eenmalige extra inkomsten. Bouwgrond is immers veel duurder dan agrarische grond. Tot slot zijn er eenmalige extra inkomsten indien een agrariër zelf de projectontwikkeling doet waarna hij de woningen verkoopt. Het eenmalige karakter van deze inkomsten neemt niet weg dat deze inkomsten voor de betrokken agrariërs en de landbouw in het algemeen relevant zijn. In het bijzonder in gebieden waar de landbouw verder weinig perspectief heeft kan hiermee de dynamiek worden bevorderd.

De woningen kunnen daarnaast ook een meer continue inkomstenbron vormen voor agrariërs. Daartoe zou in plaats van verkoop verhuur moeten plaatsvinden. Daarnaast zou in combinatie met de woningen een onderhoudscontract voor de omgeving kunnen worden afgesproken, waarbij een agrariër betaald wordt voor het onderhouden van een aantrekkelijke omgeving. Een dergelijke continue stroom van inkomsten levert een aanvulling op het inkomen dat met de gangbare agrarische productie wordt verkregen.

De woonfunctie kan bijdragen aan zowel de economische kwaliteit. Een bijdrage aan de sociale kwaliteit zal minder voorkomen, al is het op zich wel mogelijk, bijvoorbeeld als de woningen worden gerealiseerd in de vorm van een nieuwe buitenplaats en het onderhoud van de groene omgeving op deze buitenplaats gebeurt door een agrariër.

3.2.10 Driedubbel verbreed groen ondernemerschap

Driedubbel verbreed groen ondernemerschap kan op het niveau van één bedrijf of op het niveau van een gebied. In beide gevallen gaat het om het zodanig combineren van landbouwproductie, ecologische activiteiten en sociale activiteiten dat deze elkaar versterken.

Op bedrijfsniveau bijvoorbeeld boerinnen met een winkel aan huis die direct contact hebben met consumenten, hun productontwikkeling 'zelf verwerken van landbouwproducten' hierop afstemmen en ook de landbouwbedrijfsvoering in het teken stellen van het voortbrengen van een bijzonder product (b.v. graslandverzorging, voederwinning en voederregime staat in het teken van kaasproductie met een aparte smaak). Een ander voorbeeld is extensieve vleesveehouderij die agrarisch natuurbeheer gemakkelijk inpasbaar maakt en waarbij het natuurbeheer kan weer kansen bieden voor de organisatie van natuurexcursies. Enzovoorts.

Op gebiedsniveau vindt het versterkend effect plaats tussen bedrijven. Een bedrijf met recreatief aanbod profiteert bijvoorbeeld van het agrarisch natuurbeheer op andere bedrijven dat het gebied verlevendigt. En het agrarisch natuurbeheer kan profijt hebben van de aanwezigheid recreanten via wie op de lange termijn het draagvlak voor gesubsidieerd agrarisch natuurbeheer wordt vergroot.

Bij driedubbele verbreding leggen de betreffende boeren zich toe op het realiseren van synergie tussen de verschillende verbredingsactiviteiten. Dit is een kunst op zich. Op gebiedsniveau moet het management van deze synergie niet alleen bij individuele boeren worden gezocht, maar vooral ook bij agrarische natuurverenigingen e.d.. Dit is niet altijd te scheiden. Individuele en georganiseerde boeren in gebieden met driedubbele verbreding ontwikkelen zich tot systeembeheerders, b.v. hoe bij het uitvoeren van veldwerkzaamheden of bij het 'schonen' van sloten zorg kan worden gedragen voor natuurkwaliteiten in de perceelsranden.

Op bedrijfsniveau kan de ontvangst van consumenten de driedubbele verbreding minder aantrekkelijk maken voor m.n. intensieve veehouderij en glastuinbouw. Toch zijn er uit beide bedrijfstakken wel voorbeelden van bedrijven die consumenten ontvangen. Op gebiedsniveau kunnen bedrijven uit alle bedrijfstakken betrokken zijn bij driedubbel verbreed ondernemerschap. Ten behoeve van een aantrekkelijk landschap voor recreanten is de aanwezigheid van grondgebonden bedrijven relevant, i.h.b. mogelijk extensieve rundveehouderij (voorbeeld rond het Groene Hart).

Een ligging dicht bij de stad of drukke recreatiegebieden is belangrijk voor driedubbele verbreding omdat daar de consumenten vandaan komen die centraal staan bij de sociale verbredingsactiviteiten. Op gebiedsniveau is het voorts van belang dat er barrières zijn voor autoverkeer e.d. die afbreuk doen aan de kwaliteiten van het gebied. Voor zachte vormen van medegebruik zijn er daarentegen open verbindingen. Bij driedubbele verbreding op gebiedsniveau is voorts een gebied met relatief extensieve rundveehouderij zoals het Groene Hart een goede optie. Daarbij moet het weer niet te extensief zijn omdat er dan geen fulltime boeren zijn die verbreding kunnen dragen en omdat dat ten koste gaat van de functionele expressie ofwel leesbaarheid van het gebied als landbouwgebied.

Economisch zijn er de baten van de afzonderlijke verbredingsactiviteiten. Daarnaast kan door de combinatie van sociale, ecologische en economische verbreding een synergie-effect ontstaan dat een extra groeistimulans levert. De agrariër benut het contact met de consument om de geboden producten beter af te stemmen op de

wensen van de consumenten. Doordat de consumenten beter bediend worden stijgt de vraag van de consumenten. Voorts kan betrokkenheid van de consument bij het landelijk gebied toenemen waardoor bij de consumenten het draagvlak groeit voor inzet van publieke middelen voor bijvoorbeeld agrarisch natuur- en landschapsbeheer.

Driedubbel verbreed groen ondernemerschap heeft als uitgangspunt dat er wordt bijgedragen aan zowel sociale kwaliteit, ecologische kwaliteit als economische kwaliteit.

3.3 Kwaliteitsproductie

Kenmerkend voor kwaliteitsproductie is de levering van agrarische kwaliteitsproducten. Ten behoeve van die kwaliteit wordt afgeweken van gangbare productieprocessen, worden alternatieve productieprocessen gevolgd en/of worden specifieke locaties gezocht die de productkwaliteit bevorderen (bijvoorbeeld boeren in natuurgebieden). De wensen van consumenten zijn maatgevend voor de kwaliteitseisen. Voor bedrijven die aan kwaliteitsproductie doen vormt de kwaliteit de 'license to produce'.

3.3.1 Biologische landbouw

Biologische landbouw komt momenteel voor op ongeveer 1% van de agrarische bedrijven in Nederland. Vooral de laatste jaren is het aantal sterk gegroeid.

Biologische landbouw is mogelijk in alle agrarische bedrijfstakken.

Net als voor de gangbare landbouw zijn gunstige agrarische productieomstandigheden voor de biologische landbouw een relevante locatiefactor. Doordat de biologische landbouw geen kunstmest of bestrijdingsmiddelen gebruikt is een locatie nabij natuurgebieden en drinkwaterwinningsgebieden bovendien goed mogelijk. Voor de biologische landbouw zelf is dit op zich geen locatiefactor.

Biologische producten leveren vooralsnog een hogere prijs op dan gangbare landbouwproducten. Zo verdienen gezinnen op een biologisch melkveehouderijbedrijf in 1997/1998 circa 15.200 gulden meer dan gezinnen op een gangbaar melkveehouderijbedrijf. In de akkerbouw was het verschil nog wat gunstiger: een gezin op een biologisch bedrijf verdiende tussen 1992 en 1997 gemiddeld 40.000 gulden meer per jaar. Ook per uur was de gemiddelde arbeidsopbrengst op de biologische akkerbouw- en melkveehouderijbedrijven gunstiger dan op de gangbare bedrijven (Van Everdingen e.a., 1999). De prijs van de biologische producten staat evenwel onder druk omdat verdere marktgroei mede afhankelijk is van de prijs.

Biologische landbouw gebruikt geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen en scoort daarom positief op ecologische kwaliteit. De extra inkomsten geven de biologische landbouw bovendien economische kwaliteit.

3.3.2 Streekproducten

Er is in Nederland regelmatig aandacht voor de ontwikkeling van nieuwe streekproducten, maar er zijn ook vele streekproducten met een lange geschiedenis. Er zijn vele verschillende streekproducten mogelijk, variërend van vrijwel onbewerkte agrarische producten zoals de aardappel Opperdoezer Ronde, tot meer bewerkte producten zoals Waterlands Vlees of Veenweide kaas, tot producten die binnen een lijn worden geproduceerd zoals de Wadden-lijn waarbinnen o.a. kaas, jams, honing en aardappelen worden aangeboden.

In beginsel is het voor elke agrarische bedrijfstak mogelijk streekproducten te ontwikkelen, mits maar rekening wordt gehouden met de factoren die de streekeigenheid van de producten beïnvloeden dus territorialiteit, typiciteit, collectiviteit, landschappelijkheid en traditionaliteit.

Streekeigenheid is kenmerkend voor streekproducten (Vlieger e.a., 1999). Een geloofwaardige en duidelijke afbakening van het productiegebied en een herkenbare band tussen het landschap en de kenmerken van het product zijn daarom relevante locatiefactoren voor de vervaardiging van streekproducten. Van belang is ook dat het gebied met een eigen landschappelijke identiteit heeft. Voorts is relevant dat consumenten eerder geneigd zijn het product te kopen indien zij zich meer betrokken voelen bij de streek van herkomst (Vlieger e.a., 1999). Dit maakt streekbewoners tot de eerste potentiële doelgroep van streekproducten en dat leidt er weer toe dat een grote bevolking in of vlak bij de streek aanvullend van belang kan zijn als locatiefactor.

Speciale aandacht is voorts nodig voor de locatie van de verkoop van de streekproducten. Het feit dat streekproducten niet verkrijgbaar zijn in de winkel waar een consument gewoonlijk koopt, betekent voor veel consumenten dat men geen streekproducten koopt. Door de kleinschaligheid van de productie heeft evenwel afzet via korte kanalen (af boerderij, plaatselijke winkels en horeca) de voorkeur, c.q. is afzet via groothandelaren of grootwinkelbedrijf, zeker in het begin, niet haalbaar. Welke plek de consument daarbij preferereert is nog niet duidelijk (Vlieger e.a., 1999). In het Groene Hart wordt geëxperimenteerd met speciale winkels voor groene Hart producten.

De economische opbrengst van streekproducten verschilt per product. Globaal genomen geldt dat streekproducten extra inkomsten kunnen opleveren voor agrarische producenten, omdat de exclusiviteit van het product een hogere prijs rechtvaardigt en/of omdat extra toegevoegde waarde ontstaat doordat de agrariër betrokken is bij de bewerking, opslag en/of afzet van het product. Er zijn ook voorbeelden van producten waarbij dit in ieder geval gedurende enige tijd is gelukt.

Tegelijkertijd moet worden opgemerkt dat de aankoop van streekproducten door consumenten tegenvalt (Vlieger e.a., 1999). Dit komt onder meer doordat de consumenten de producten niet kennen, niet kunnen verkrijgen in de winkels waar ze gewoonlijk hun levensmiddelen kopen, geen ervaring hebben met de producten en onzeker zijn over de juistheid van hun kwaliteitsoordeel. Voorts is het voor de producenten moeilijk om de streekproducten voldoende voldoende onderscheidend te maken ten opzichte van andere, vergelijkbare producten. De producenten worden vaak ook nauwelijks gestimuleerd om de kwaliteit van hun streekproducten te verbeteren. Het onderscheid in kwaliteit hoeft overigens niet per se objectief aantoonbaar te zijn, mits de consument het subjectief maar wel anders waardeert. Volgens Vlieger e.a. (1999) kan de markt voor streekproducten verbeteren als er meer aandacht komt voor de certificering, marktstrategie en ketenorganisatie.

Streekproducten kunnen leiden tot extra inkomsten ook al doen ze het in de praktijk lang niet allemaal. Vooral nog scoren ze daarom positief op economische kwaliteit.

3.3.3 Zelfverwerken

Bij zelfverwerken kunnen twee vormen worden onderscheiden. Enerzijds de agrariërs die op het eigen bedrijf de agrarische producten verwerken. Zelf kazen bijvoorbeeld, of de bereiding van advocaat, vruchtensappen enzovoorts. De mogelijkheden tot de, meestal kleinschalige, verwerking van producten worden beïnvloed door wet- en regelgeving op het gebied van hygiëne en kwaliteit, maar de precieze gevolgen van die wet- en regelgeving zijn niet bekend (De Vlieger e.a., 1999). Anderzijds is er een wat meer grootschalige vorm van zelf verwerken waarbij een (beperkt) aantal agrariërs een conglomeraat vormt met een eigen verwerkingscircuit. De kracht van het conglomeraat is dat er snel kan worden ingespeeld op veranderende consumentenwensen. Dit komt door de flexibiliteit van de samenwerkende agrariërs en de geringe afstand tussen de agrariërs en de consumentenmarkt. Het verwerkingscircuit hoeft bij deze vorm overigens niet op het bedrijf zelf te zijn gevestigd.

De kleinschalige vorm van zelfverwerken komt voor bij o.a. de melkveehouderij en fruitteelt. De meer grootschalige vorm kan in alle bedrijfstakken.

Voor het zelfverwerken van producten leveren goede agrarische productieomstandigheden in ieder geval een goede uitgangspositie. Een semi-stedelijke ligging geeft een relatie met de afzetmarkt. Voor de meer grootschalige vorm is bovendien een goede infrastructuur van belang.

Door de bewerking wordt extra waarde toegevoegd aan het agrarische product, waardoor een hogere arbeidsopbrengst uit het bedrijf mogelijk is. Tussen 1995 en 1997 leverde zelfkazen op het eigen bedrijf bijvoorbeeld een extra arbeidsopbrengst van circa f 26.000,- per jaar (Van Everdingen e.a., 1999b). In economisch opzicht is het voorts relevant dat de verwerking van de agrarische producten op het eigen bedrijf kan betekenen dat er twee van elkaar afhankelijke productielijnen ontstaan

binnen het bedrijf. Dat kan zijn nadelen hebben, omdat uitbreiding van de ene productielijn dan afhankelijk wordt van uitbreiding van de andere productielijn, waardoor er bijvoorbeeld dubbel geïnvesteerd moet worden en ook dubbel zoveel werk verzet moet worden.

Bij de meer grootschalige vorm van zelf verwerken geldt eveneens dat de extra bewerking waarde toevoegt. De sterkte in deze vorm van zelf verwerken zit in de korte lijnen en flexibiliteit binnen het conglomeraat waardoor snel kan worden ingespeeld op veranderende consumentenwensen.

Zowel de kleinschalige als de meer grootschalige vorm van zelfverwerken kan extra inkomsten genereren en scoort daarom positief op economische kwaliteit.

3.3.4 Nichemarkten

Sommige landbouwbedrijven zijn inmiddels overgestapt op de productie voor nichemarkten zoals vleesvee dat natuurgebieden begraast, edelherten, oesterzwammen, paardenmelk of enzovoorts.

In elke agrarische bedrijfstak kunnen marktniches bestaan, waar een klein aantal ondernemers zich op kan richten.

Bij de productie voor nichemarkten vergemakkelijkt een gunstige infrastructuur de afzet van de producten. Bij sommige nichemarktproducten gelden daarnaast nog specifieke locatiefactoren. Bijvoorbeeld de nabijheid van een natuurgebied met geïnteresseerde eigenaar voor begrazing door runderen ten behoeve van natuurvleesproductie.

Economisch kan de productie voor een nichemarkt lucratief zijn. Wel kan de overgang op productie voor een nichemarkt riskant zijn. Bij zowel de productiewijze als de afzet van de producten worden immers nieuwe paden ingeslagen. Er wordt dus nogal wat gevergd van het ondernemerschap.

Productie voor een nichemarkt heeft economische kwaliteit. Sommige nichemarktproducten dragen daarnaast bij aan ecologische kwaliteit, bijvoorbeeld de productie van natuurvlees. Dit geldt echter beslist niet voor alle nichemarktproducten.

3.4 Keten en kennis

Optimale benutting van kennis en een integrale ketenorganisatie zijn kenmerkend voor het ontwikkelingspad keten en kennis. Het agrarisch bedrijf is hierbij een schakel uit een langere keten waarbinnen een eindproduct wordt vervaardigd. Richtinggevend voor de productie binnen deze keten zijn de voorsprong in know-how en de consument. Bij het ontwikkelingspad keten en kennis komt het

voor dat ketenpartners zich vestigen op het agrarische bedrijf, of dat agribusinesscomplexen en landbouw zich op een bedrijfsterrein vestigen.

3.4.1 Megabedrijf

Een megabedrijf is een uiterst intensieve en grootschalige agrarische onderneming die zich conformeert aan de strengste normen en gericht is op efficiënte en kwalitatief hoogstaande productie. Er wordt zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de nieuwste technologieën. Door een sterk functioneel opgezette productie en de integrale ketenorganisatie kan er winst worden geboekt op het gebied van milieu en ruimtegebruik. Hierdoor is er minder milieubelasting en relatief minder ruimte nodig dan in de nu gangbare organisatie van de productie. Voorbeelden zijn megamelkveebedrijf (Van Eck, 1996) of hoogproductieve akkerbouw met poot aardappelen. Ook niet-grondgebonden megabedrijven zijn mogelijk, zoals een varkensflat of een kassencomplex met ondergronds georganiseerde logistiek.

Het megabedrijf kan in alle agrarische bedrijfstakken voorkomen.

Megabedrijven stellen nogal wat eisen aan hun omgeving. Infrastructuur is in ieder geval relevant en veder een zo rationeel mogelijk ingerichte ruimte. Een megamelkveebedrijf vereist bijvoorbeeld een goed ontsloten bedrijfsterrein met stevige ondergrond en grote, goed ontwaterde percelen voor de ruwvoerwinning (Van Eck, 1996). Het weidegebied in Noord-Nederland is een optie.

Er wordt verwacht dat megabedrijven dankzij schaalvoordelen, technologiegebruik en hoge productiviteit economisch zullen kunnen uitkomen.

Onder de aanname dat de economisch verwachtingen voor megabedrijven juist zijn, scoren deze bedrijven positief op economische kwaliteit. Indien ze bovendien voldoen aan de strengste normen voor uitstoot van milieubelastende stoffen scoren ze ook positief score op ecologische kwaliteit.

3.4.2 Agrarisch laboratorium

Een agrarisch laboratorium is een agrarisch bedrijf dat zich richt op het ontwikkelen van agrarische innovaties en kennis. Bijvoorbeeld op het gebied van energieteelt, biologische landbouw, waterminnende akkerbouwgewassen, pharmaceuticals, biotechnologie. Met de innovaties en kennisontwikkeling wordt ingespeeld op consumentenbehoeften. Agrarische productie is binnen zo'n bedrijf een bijkomstigheid, geen hoofddoel.

Agrarische laboratoria zijn in alle agrarische bedrijfstakken mogelijk.

Ruimtelijk gunstige locaties voor agrarische laboratoria zijn centra van agribusiness en landbouwkennis.

Economisch kan het agrarisch laboratorium lucratief zijn. De ontwikkelde innovaties en verworven kennis zijn veel geld waard bij verkoop aan anderen in binnen- of buitenland. Uiteraard zijn er ook grote investeringen en risico's mee gemoeid.

Agrarische laboratoria scoren positief op economische kwaliteit.

3.5 Conclusies

In dit hoofdstuk is informatie bijeengebracht over circa 20 agrarische beheersystemen. Dit gebeurde ten behoeve van de vraag:

Met wat voor beheersystemen kunnen agrarische ondernemers in 2015/2020 inspelen op de dan voorkomende maatschappelijke behoeften, waarbij ze zowel de continuering van het eigen bedrijf veiligstellen als zorgen voor behoud en/of versterking van de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte?

Een aantal van de besproken beheersystemen komt nu al veel voor in de Nederlandse praktijk, een aantal andere is nog niet zo ver. Voor elk systeem is ingegaan op vijf items: de aard van het systeem, de agrarische bedrijfstakken waarbinnen het systeem mogelijk is, relevante locatiefactoren, economische aspecten en de betekenis voor de ruimtelijke kwaliteit. De informatie over deze items wordt in deze conclusies niet allemaal herhaald. Wel wordt op hoofdlijnen ingegaan op de economische aspecten en de betekenis van de systemen voor de ruimtelijke kwaliteit. De informatie over economische aspecten is een indicatie voor de vraag of de beheersystemen kunnen bijdragen aan continuering van de agrarische bedrijfsvoering. De informatie over de betekenis van de systemen voor ruimtelijke kwaliteit is een indicatie voor de mogelijke bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit van de groene ruimte.

Economische aspecten

Bij de economische aspecten van de systemen is vooral gelet op het vermogen van de systemen om op bedrijfsniveau extra inkomsten te genereren, c.q. kosten te besparen waardoor er meer inkomsten overblijven. Bij diverse beheersystemen die nu al bestaan blijkt uit praktijkgegevens dat dit mogelijk is. Wel bestaan er vaak grote verschillen tussen individuele bedrijven. Voor een aantal andere beheersystemen zijn (nog) geen praktijkgegevens voorhanden. Maar er zijn wel argumenten die beredeneren waarom met deze beheersystemen extra inkomsten (c.q. kostenbesparingen) mogelijk moeten zijn. Hier is aangenomen dat ook deze systemen extra inkomsten zullen genereren.

Enkele beheersystemen leiden veeleer tot verlies, c.q. inkomsten die achterblijven bij de inspanningen die ervoor moeten worden geleverd:

- waterbeheer
- drinkwaterwinning
- teelt van energiegewassen
- zorglandbouw

Waterberging leidt tot economische schade waar (nog) geen vergoeding tegenover staat. De schade ontstaat doordat het waterbeheer beperkingen stelt aan de bedrijfsvoering. Daardoor vermindert de potentieel haalbare opbrengst uit het bedrijf. Ook kan schade ontstaan als gewassen ten behoeve van de opvang van hoog water (tijdelijk) onder water worden gezet. Bij drinkwaterwinning gelden eveneens beperkingen aan de bedrijfsvoering waar geen vergoeding tegenover staat. Energiegewassen zijn verliesgevend omdat de kostprijs van deze gewassen (nog) te hoog is om de concurrentie met traditionele brandstoffen aan te gaan. Zorglandbouw tenslotte levert nog vaak inkomsten die achterblijven bij de vereiste inspanningen. Dit komt doordat de financieringsstructuur van de zorgsector (nog) weinig ruimte biedt aan zorglandbouw.

Ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit is hier opgevat als een combinatie van sociale, ecologische en economische kwaliteit. Hierbij scoort een beheersysteem positief op sociale kwaliteit indien er mensen worden ontvangen op het bedrijf, c.q. op de bedrijven uit het systeem. Een beheersysteem scoort positief op ecologische kwaliteit indien het bijdraagt aan natuur- of landschapswaarden, aan een natuurlijker waterbeheer en/of aan een vermindering van milieubelastende emissies. De economische kwaliteit tenslotte is afhankelijk van de betekenis van het systeem voor de inkomsten van het bedrijf. De uitkomsten daarover zijn besproken bij economische aspecten. Op economische kwaliteit kon zowel positief als negatief worden gescoord.

Een samenvattend overzicht van de scores op sociale, ecologische en economische kwaliteit is opgenomen in tabel 3.1. Er is één beheersysteem dat op alle drie de kwaliteitsaspecten positief scoort, namelijk driedubbel verbreed ondernemersschap. Negen andere beheersystemen scoren op twee aspecten positief. De tien resterende scoren op slechts een aspect positief. Tot deze tien resterende behoren ook de vier systemen die negatief scoren op economische kwaliteit. Zij scoren wel positief op ofwel sociale kwaliteit, ofwel ecologische kwaliteit.

Het is opvallend dat alleen een aantal beheersystemen uit het ontwikkelingspad multifunctionaliteit positief scoort op sociale kwaliteit.

De score van het systeem driedubbel verbreed ondernemersschap op alle drie de kwaliteiten ligt in het uitgangspunt van dit systeem besloten. Het systeem gaat er namelijk vanuit dat met een combinatie van sociale, ecologische en economische kwaliteiten een synergetisch effect ontstaat waardoor het systeem zich zelf versterkt. De mix van sociale en ecologische aspecten bevordert daarbij zowel de marktontwikkeling voor de afzet van goederen en diensten aan consumenten als het draagvlak voor publieke financiering van natuur en landschap, en die twee leiden weer tot extra inkomsten. Het belang van de extra inkomsten stimuleert voorts weer het aanbod van goederen en diensten voor consumenten alsmede de productie van een attractieve omgeving met natuur en landschapswaarden. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat er geen inzicht is in de kracht van dit zelfversterkende effect.

Tabel 3.1: Per beheersysteem de score op sociale, ecologische en economische kwaliteit ¹

	Sociale kwaliteit	Ecologische kwaliteit	Economische kwaliteit
Multifunctionele landbouw			
Landbouw + dagrecreatie	+		+
Landbouw + verblijfsrecreatie	+		+
Landbouw + natuurbeheer		+	+
Landbouw + landschapsbeheer		+	+
Landbouw + verkoop aan huis	+		+
Zorglandbouw	+		-
Neogemengde landbouw		+	+
Landbouw + windenergie		+	+
Landbouw + energiegewassen		+	-
Landbouw + waterberging		+	-
Landbouw + drinkwaterwinning		+	-
Landbouw + wonen			+
Driedubbelverbreed ondernemerschap	+	+	+
Kwaliteitsproductie			
Biologische landbouw		+	+
Streekproducten			+
Verwerking op het eigen bedrijf (kleinschalig)			+
Verwerking met enkele anderen (meer grootschalig)			+
Nichemarkt			+
Keten en kennis			
Megabedrijf		+	+
Agrarisch laboratorium			+

¹ De tekst geeft een toelichting op de begrippen sociale, ecologische en economische kwaliteit. Bij sociale en ecologische kwaliteit zijn alleen positieve scores toegekend. Voor de economische kwaliteit zijn zowel positieve als negatieve scores toegekend.

Het systeem driedubbel verbreed ondernemerschap kan in beginsel zowel op bedrijfsniveau als op gebiedsniveau worden toegepast. In de praktijk biedt een toepassing op gebiedsniveau waarschijnlijk meer mogelijkheden. Bij een toepassing op gebiedsniveau werken meerdere bedrijven met elkaar samen zodat niet elke ondernemer zowel sociaal, ecologisch als economisch optimaal hoeft te scoren. Door de noodzakelijke samenwerking en afstemming tussen ondernemers is de toepassing op gebiedsniveau organisatorisch complexer dan de toepassing op bedrijfsniveau.

Hoewel de meeste systemen op hooguit twee aspecten scoren kunnen zij toch bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit binnen een gebied. Binnen een gebied kunnen immers meerdere verschillende beheersystemen naast elkaar voorkomen. Deze kunnen samen op alle drie de kwaliteitsaspecten scoren, ook als ze elk voor zich slechts op een of twee aspecten scoren. Indien het beheersysteem driedubbel verbreed ondernemerschap op gebiedsniveau wordt toegepast gebeurt in feite hetzelfde. Daarnaast zijn er ook mogelijkheden om binnen één bedrijf meerdere beheersystemen te combineren. Een megabedrijf dat uiterst efficiënt en grootschalig produceert en voldoet aan de strengste normen voor emissies van milieubelastende stoffen kan bijvoorbeeld ook bedrijfsbezoeken toelaten. Het bedrijf scoort dan toch op alle drie de kwaliteitsaspecten.

4 **Beleid voor landbouw en de groene ruimte**

4.1 **Inleiding**

Recent zijn drie beleidsnota's verschenen waarin de relatie tussen landbouw en de groene ruimte ook aan de orde komt:

- De nota Voedsel en Groen (ministerie van LNV, 2000)
- De nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur (ministerie van LNV, 2000)
- De Vijfde nota voor de Ruimtelijke Ordening (Ministerie van VROM, 2001)

In deze slotbeschouwing wordt kort ingegaan op deze nota's. Er wordt afgesloten met aanbevelingen voor vervolgonderzoek die aanhaken op dit recente beleid.

4.2 **Beleid en landbouw in de groene ruimte**

Nota Voedsel en Groen

In de nota 'Voedsel en groen' geeft het kabinet aan welke ontwikkeling zij richting 2010 voorstaat voor het agro-foodcomplex in Nederland en wat zij daarbij ter ondersteuning wil doen. Het agrofoodcomplex omvat overigens meer dan alleen de landbouw, het is het geheel van economische activiteiten die samenhangen met de productie, verwerking en distributie van agrarische food- en non-food producten van binnen en buitenlandse oorsprong, inclusief toeleverende bedrijven. De ontwikkeling die het kabinet voor dit agro-foodcomplex nastreeft is een ontwikkeling naar

'een duurzaam werkend, op eigen kracht internationaal concurrerend agro-foodcomplex dat midden in de samenleving staat en toonaangevend is binnen Europa'. (LNV, 2000: 13).

Over de relatie tussen landbouw en groene ruimte stelt de nota dat:

- de (grondgebonden) landbouw haar maatschappelijke legitimatie steeds meer ontleent aan het duurzame beheer van natuurlijke hulpbronnen als open ruimte, waardevolle cultuurlandschappen, biodiversiteit en water;
- grondgebruikers de verantwoordelijkheid hebben voor een zekere basiskwaliteit van het landschap en voor de (agro) biodiversiteit;
- maatschappelijke eisen ten aanzien van bijvoorbeeld landschapskwaliteit, natuurwaarden en goed waterbeheer zullen worden vertaald in 'codes voor een goede landbouwpraktijk';
- daar waar de samenleving wensen heeft die verder gaan dan een goede landbouwpraktijk en er geen markt blijkt te zijn voor de financiering van deze wensen, de overheid publieke middelen zal inzetten om deze doelen te bereiken;
- het kabinet met een plan van aanpak zal komen om Europese inkomenssteun door toepassing van cross compliance en modulatie sterker te binden aan kwaliteitsverbetering op het gebied van milieu, natuur en landschap
- in het landelijk gebied het water meer ruimte zal moeten worden geboden en dat dat een aangepaste landbouw vraagt.

Daarnaast wordt gewezen op het beleid dat de nota ‘Natuur voor mensen, mensen voor natuur’ brengt voor cultuurlandschappen en hoogwaardig groen bij de steden. Specifiek voor de groene ruimte in de Deltametropool meldt de nota voorts dat het daar gaat om het creëren van hoogwaardige stedelijke milieus en hoogwaardige landelijke milieus in een harmonieuze samenhang.

Nota natuur voor mensen, mensen voor natuur

De hoofddoelstelling in deze nota luidt:

Behoud, herstel, ontwikkeling en duurzaam gebruik van natuur en landschap als essentiële bijdrage aan een leefbare en duurzame samenleving.

De nota bouwt voort op bestaand beleid en voegt daar nieuw beleid aan toe.

Verschillende items in de nota kunnen daarbij nieuwe mogelijkheden bieden voor de landbouw:

- **Kwaliteitsimpuls Landschap**

De kwaliteitsimpuls landschap beoogt tot 2020 de landschappelijke, ecologische en recreatieve kwaliteit van 400.000 ha agrarische cultuurlandschap te verbeteren door te investeren in de aanleg, het herstel en het beheer van kenmerkende landschapselementen op 40.000 ha (groen-blauwe dooradering). Daarvan zal maximaal 10.000 ha worden aangekocht, terwijl voor de overige 30.000 ha particulieren, onder wie veel boeren, een vergoeding zullen krijgen. Verder is er ook het streven dat de openstelling van het agrarisch cultuurlandschap wordt verruimd met behulp van vrijliggende fiets- en wandelpaden.

- **Het perspectief stedelijk natuurlijk**

Het perspectief stedelijk natuurlijk beoogt de kwaliteit van de leefomgeving in en om de stad te verbeteren door verhoging van de kwaliteit van het landschap en vergroting van het oppervlak recreatief aantrekkelijk en toegankelijk groen. Een ambitie hierbij is dat de gemeenten zich verantwoordelijk gaan voelen voor het groen in en om de stad. Meer concreet wil het Rijk in overleg met gemeenten zowel het trage tempo van het bestaande beleid voor groen bij de stad verhogen als het nieuwe beleid van de kwaliteitsimpuls stadslandschap realiseren. Het doel van deze kwaliteitsimpuls stadslandschap is dat er tussen 2010 en 2020 10.000 ha hoogwaardig en bruikbaar groen extra om de stad komt die ook de samenhang tussen groengebieden verbetert. Er wordt nog gezocht naar middelen en instrumenten voor de financiering van deze kwaliteitsimpuls. Het concept ‘rood voor groen’ is uitgangspunt voor deze financiering. Met dit concept kan bijvoorbeeld een norm worden afgesproken volgens welke bij investeringen in woningen en bedrijventerreinen steeds ook geld voor natuur en landschap wordt gereserveerd.

De landbouw kan binnen het perspectief een rol gaan vervullen al is dit nog niet concreet uitgewerkt. De nota geeft evenwel twee aanwijzingen in deze richting. Dat is allereerst de opmerking dat er net als bij de kwaliteitsimpuls landschap gebruik kan worden gemaakt van groen-blauwe dooradering. Ten tweede is dat een toelichtend tekstje over de Deltametropool (LNV; 2000: 30). Hierin wordt gesteld dat de Deltametropool staat voor groei, dynamiek en synergie voor de vier componenten van het ruimtelijk systeem: water, *cultuurlandschap*, stedelijke interactie en netwerk van verbindingen.

- Offensieve en op ontwikkeling gerichte landschapstrategie
Het is de bedoeling dat er een offensieve en op ontwikkeling gerichte landschapsstrategie komt voor het landelijk gebied. Deze offensieve aanpak streeft ernaar rode, groene, blauwe en grijze functies bijeen te brengen in een integraal landschapsontwerp, waarbij rood vervolgens ook weer bijdraagt aan de realisatie van groen en blauw. Ten einde de mogelijkheden hiervoor te verkennen zullen een aantal ontwerp-etudes worden uitgevoerd. Bij deze ontwerp-etudes zijn twee opgaven van belang: de vraag of functies met een origineel ontwerp bijeen kunnen worden gebracht én de vraag of de groene functies binnen het ontwerp geheel of gedeeltelijk kunnen worden gefinancierd uit de (nieuwe) rode functies.

Vijfde nota ruimtelijke ordening

De ‘Vijfde nota ruimtelijke ordening’ wil richting geven aan de ruimtelijke inrichting voor Nederland voor de komende dertig jaar.

Voor de landbouw en de groene ruimte geeft de nota gevarieerde informatie. Daaruit worden hier enkele items besproken voor het de groene ruimte, in het bijzonder het buitengebied. Het beleid voor het buitengebied valt uiteen in beleid voor balansgebieden en beleid voor gebieden met groene contouren. Daarnaast is er beleid voor nationale en provinciale landschappen. Deze landschappen kunnen weer overlappen met balansgebieden, groene contourgebieden en ook met gebieden met rode contouren (bebouwde gebieden):

- In *balansgebieden* wordt een ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie nagestreefd. Provincies en gemeenten worden daartoe gevraagd landschapsvisies in hun streekplannen op te nemen. Via deze landschapsvisies beoogt de ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie te bevorderen dat landschappelijke, cultuurhistorische, ecologische en hydrologische karakteristieken uitgangspunt zijn bij locatie-, inrichtings- en vormgevingskeuzen. De landschapsstrategie zal nog verder worden uitgewerkt in deel 3 van de Vijfde nota en in de herziening van het structuurschema groene ruimte.
- In *groene contourgebieden* ligt de nadruk op bescherming en versterking van aanwezige waarden. Hier geldt een ‘nee, tenzij afweging’ voor alle ingrepen die mogelijk de bestaande waarden en wezenlijke kenmerken aantasten. Deze afweging geldt o.a. ook voor uitbreiding of nieuwvestiging van agrarische bedrijven.
- *Nationale en provinciale landschappen* zijn gebieden die op basis van cultuurhistorische en/of landschappelijke waarden specifieke aandacht behoeven. Het is de bedoeling dat bijzondere waarden van het gebied in stand worden gehouden en dat ontwikkelingen worden gestimuleerd die de publieke functie, toegankelijkheid, recreatieve mogelijkheden en groene waarden kunnen versterken. De nationale en provinciale landschappen komen daarom in aanmerking voor de impuls groen/blauwe dooradering uit de LNV-nota ‘Natuur voor mensen, mensen voor natuur’.

Overigens moet voor elk van de gebiedscategoriën nog een definitieve aanwijzing en begrenzing plaatsvinden.

Conclusie

De nota's hebben uiteraard elk hun eigen invalshoek. Die invalshoek kleurt ook hetgeen ze zeggen over de landbouw en groene ruimte. Daarbij zijn er ook punten waarop ze overeenkomen. Voor de ontwikkeling van de landbouw in de groene ruimte zijn mogelijk vooral die punten relevant. Het betreft de volgende items:

- De ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie uit de 'Vijfde nota ruimtelijke ordening' en de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' kan nieuwe perspectieven gaan bieden. Van belang is dat deze benadering naast bescherming van waarden ook dynamiek mogelijk wil maken.
- Landschappelijke kwaliteit wordt in toenemende mate belangrijk voor de groene ruimte van het landelijk gebied. Agrariërs kunnen daaraan bijdragen (groen-blauwe dooradering), c.q. ontlenen mede daaraan hun maatschappelijke legitimatie.
- Het streven tot financiering van groen en blauw op basis van rode functies kan meer concreet worden door de voornemens uit de nota 'natuur voor mensen, mensen voor natuur'. Binnen de context van de Deltametropool / grote steden krijgen daarbij ook de gemeenten een belangrijke rol toegedeeld.
- Waterbeheer wordt een belangrijk item.

4.3 Beleidsvragen en aanbevelingen voor vervolgonderzoek

1. Beleidsvraag: Hoe kan in een concreet gebied worden georganiseerd dat agrariërs meer gaan inspelen op maatschappelijke behoeften ten aanzien van de groene ruimte, zodat zij daarmee inkomen verkrijgen en bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit?

Overweging:

Dit rapport concludeert dat er uiteenlopende agrarische beheersystemen zijn waarmee agrariërs kunnen inspelen op maatschappelijke behoeften die rond 2015/2020 ten aanzien van de groene ruimte spelen. Deze agrarische beheersystemen kunnen bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit en ook bieden de meeste van deze systemen mogelijkheden voor inkomensvorming. De inventarisatie in dit rapport gaat evenwel voorbij aan de praktijksituatie in concrete gebieden. In de praktijk kunnen gebieden verschillen naar de mate waarin maatschappelijke behoeften voorkomen (en gepaard gaan met koopkrachtige vraag) en naar de mate waarin diverse aspecten van ruimtelijke kwaliteit van belang zijn. De drie kwaliteitsaspecten die hier zijn onderscheiden (economisch, ecologisch en sociaal) kunnen in concrete gebieden bovendien een verdere opsplitsing behoeven. Voorts zijn de aanwezige (en toekomstige) agrariërs in concrete gebieden een belangrijke factor, omdat het mede afhangt van hun capaciteiten en interesses in hoeverre er wordt ingespeeld op maatschappelijke behoeften. Dit alles compliceert binnen concrete gebieden de organisatie van landbouw die inspeelt op maatschappelijke behoeften én ruimtelijke kwaliteit behoudt en versterkt.

Onderzoeksvragen:

De beleidsvraag omvat uiteenlopende aspecten, die in de praktijk alle tegelijk van belang zijn. Aan de samenhang tussen de aspecten kan tegemoet worden gekomen door ze binnen een pilotgebied (casestudy) nader te onderzoeken.

- Selecteer een pilotgebied waarbinnen een proces start waarbij beleid samen met agrariërs zoekt naar zowel een toekomst voor agrarisch ondernemerschap als behoud en versteking van ruimtelijke kwaliteit.
 - Begeleid dit proces en verricht ondersteunend onderzoek voor dit proces. Let hierbij in het bijzonder op:
 - de verhouding tussen de mogelijke agrarische beheersystemen en de ruimtelijke kwaliteitseisen in het pilotgebied;
 - de koopkrachtige vraag die voortkomt uit de diverse maatschappelijke behoeften in dit pilotgebied en de ontwikkelingsmogelijkheden van deze koopkrachtige vraag;
 - hoe agrariërs in het pilotgebied staan tegenover beheersystemen die inspelen op maatschappelijke behoeften, c.q. welke ervaringen zij daarmee reeds hebben.
 - Evalueer het verloop en de resultaten van dit proces.
2. Beleidsvraag: Kunnen verstandige stedelijke overheden de pretentie hebben opdrachtgever te worden voor het agrarisch ommeland (markt voor groen)?

Overweging: Met name bij stadsuitbreidingen zijn er grote mogelijkheden tot het vormen van Groenfonds voor het resterende platteland. De constructie van deze fondsen is nog niet uitgekristalliseerd. Tegelijkertijd gaat het ook om de vraag wat het agrarisch gebied in ruil voor de inkomsten kan, c.q. moet bieden aan de stad. Voor de Deltametropool wordt gesproken over harmonieus samengaan van hoogwaardige stedelijke en hoogwaardige landelijke milieus. In buiten- en binnenland bestaan enkele cases waar ervaring is opgedaan met beloning van agrariërs door de stad. In Hannover is dit gebeurd in de context van de wereld expo. In Emmen is bij een stadsuitbreiding een samenwerkingsconstructie met agrariërs getroffen. Mogelijk bestaan er nog meer cases.

Onderzoeksvraag:

- Welke ervaringen zijn in cases in buiten- en binnenland opgedaan met beloning van agrariërs door stedelijke overheden?
 - Welke lessen zijn uit deze ervaringen te destilleren voor stedelijke overheden en agrariërs?
3. Beleidsvraag: Met wat voor aanbod kan de overheid boeren overhalen waterboer te worden?

Overweging: Waterbeheer is een collectieve zaak maar bij de realisatie ervan zijn PPS constructies denkbaar. Een beleid dat ruimte voor water wil heeft bovendien de grond van boeren nodig.

Onderzoeksvragen:

- Is er voor boeren een aantrekkelijke mix te creëren van financiële vergoedingen en voorrechten (bijvoorbeeld experimenteerruimte)?
- Zijn er mogelijkheden om toekomstige besparingen op waterbeheer om te zetten in vergoedingen?

4. Beleidsvraag: Hoeveel experimenteerruimte kan vanuit de invalshoek van de ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie worden gegund aan boeren?

Overweging: De ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie beoogt zowel waarden te beschermen als ruimte te geven aan dynamiek ofwel nieuwe ontwikkelingen. Bij dergelijke nieuwe ontwikkelingen kunnen ook heel goed agrarische ondernemers zijn betrokken. Daarbij is er evenwel verschil tussen nieuwe Plattelandsondernemers die het beheren van de groene ruimte inclusief aanwezige waarden serieus nemen en zich daarbij geconfronteerd zien met kosten die voor de baat uitgaat, en Nieuwe Handige Zakenmensen die alleen op de baat uit zijn en weinig belang hechten aan het beheer van de groene ruimte en haar waarden. Het is de vraag hoe hiermee kan worden omgegaan. Het gaat om de balans tussen ruime mogelijkheden voor dynamiek en nieuwe ontwikkelingen bij boeren enerzijds en het voorkomen anderzijds van misbruik van deze mogelijkheden waarbij te beschermen waarden verloren gaan.

Onderzoeksvragen:

- Geef een systematische verkenning van het begrip experimenteerruimte (algemeen en voor specifieke gebieden).
- Maak een analyse van de kosten en baten voor met name de ruimtelijke kwaliteit van het vergroten van de experimenteerruimte.

5. Beleidsvraag: hoe verhoudt de tijdshorizon (tot 2020) van de doelstellingen voor de kwaliteitsimpuls landschap zich tot investeringsbeslissingen die agrarische ondernemers nemen?

Overweging: de kwaliteitsimpuls landschap beoogt tot 2020 400.000 ha landschap op te knappen. Tot 2010 gaat het om de helft van dit oppervlak. Tussen nu en 2020 zullen ook tal van investeringsbeslissingen worden genomen door agrarische ondernemers. Ondernemers zullen daarbij lang niet altijd vooruit kunnen lopen op (inkomensperspectieven van) overheidsbeleid dat nog moet worden gerealiseerd. Dit geldt in het bijzonder in gebieden waar de kwaliteitsimpuls nog lang op zich laat wachten. Hierdoor kan een spanningsveld ontstaan tussen de beleidsdoelstellingen die op de lange termijn gelden in deze gebieden en de ontwikkelingen die tussentijds plaatsvinden.

Onderzoeksvraag:

- Ga voor een gebied waar de kwaliteitsimpuls landschap over langere tijd geldt (of kan gelden) na door welke overwegingen agrarische ondernemers komen tot hun investeringsbeslissingen?

- Analyseer of en zo ja hoe ondernemers kunnen worden geprikkeld tot het nemen van investeringsbeslissingen die passen in de beleidsdoelstellingen die voor langere termijn gelden?
6. Beleidsvraag: zal vooral de overheid moeten zorgen voor kwaliteitsimpulsen voor landelijke gebieden, of liggen deze impulsen al besloten in aanzetten tot agrarische verbreding?

Overweging: de kwaliteitsimpuls landschap en het perspectief stedelijke natuur impliceren een investering in zowel agrarische natuur en landschap als in de recreatieve attractiviteit van de omgeving. Dat kan een ontwikkeling in de richting van driedubbelverbreed ondernemerschap bevorderen. Immers de versterking van de identiteit van gebieden kan de kansen voor streekproducten vergroten. Voorts kan de grotere recreatieve attractiviteit leiden tot een toename van het aantal recreatieve bezoekers, c.q. consumenten. Verbredingsvormen die belang hebben bij de aanwezigheid van consumenten in het gebied, zoals agrotourisme en verkoop aan huis kunnen daar weer op inspelen. Volgens de filosofie van driedubbelverbreed ondernemerschap kan daarmee een synergetisch effect ontstaan tussen de sociale, ecologische en economische kwaliteit van het gebied. Op termijn zijn dan mogelijk minder impulsen van de overheid nodig.

Onderzoeksvraag:

- Hoe realistisch is het concept van driedubbel verbreed ondernemerschap in relatie tot de markt, de te verwachten baten voor ruimtelijke kwaliteit en de beroepsopvattingen / capaciteiten van agrariërs?

Literatuur

Bethe, F. & A. Wintjes (1999). De varkenskrant.

Brooks, D. (2000). Bobos in paradise: the new upper class and how they got there. New York: Simon & Schuster.

CPB (1997) Economie en fysieke omgeving; beleidsopgaven en oplossingsrichtingen. Centraal Planbureau, Den Haag.

Dagevos, J.C. & H.J.M. Hansman (1999). 'Towards a consumer images approach: inquiring quirks of modern food consumer behaviour', paper European society for rural sociology XVIIIth congress, August, Lund, 27pp. (to be published in: H. Tovey & M. Blanc (eds.), How to be rural in late modernity)

Dagevos, J.C. et al. (2000). Tussen nu en straks: trends en hun effecten op de groene ruimte. Den Haag/Wageningen: LEI/Alterra.

Eck, W. van, B. van der Ploeg, K.R. de Poel, B.W. Zaalmink (1996). Koeien en koersen; ruimtelijke kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025. Beknopte versie. Rapport 431.2. DLO-Staring Centrum, Wageningen.

Eilander, G. & R.M. van Kralingen (1995) Naar 2020; een tijdreis door trends en ontwikkelingen tussen nu en het jaar 2020.

Everdingen, W.H. van, J.F.M. Helming, E.M. Jókövi, B. van de Ploeg, G.S. Venema, M.J. Voskuilen (1999). Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied. Rapport 4.99.21. LEI, Den Haag.

Everdingen, W.H. van, J.F.M. Helming, E.M. Jókövi, B. van de Ploeg, G.S. Venema, M.J. Voskuilen (1999b). Toekomst grondgebonden landbouw Randstadgebied. Internetdocument LEI, Den Haag.

Hansman, H., L. van den Berg, G. Speelman, K. Wijnen (2000). Marktverkenning nieuwe buitenplaatsen; belangstelling voor nieuwe buitens onder marktpartijen. Lei, Den Haag.

Heuvel, M. van den, Th. Beckers, G. Heyne, J. Geurts (1997) Recreatie 2020. Bouwsteen voor een visie op de kwaliteit van de leefomgeving in de 21^e eeuw.

Hillebrand, J.H.A. & B. Koole (1999). Atlas Ontwikkeling Landbouw; voorstudie Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. Rapport 4.99.11. LEI, Den Haag.

Inglehart, R. (1990). Culture shift in advanced industrial society. Princeton: Princeton University Press.

Ketelaar-de Lauwere, C., J. Luttik, K. de Greef, H. Langeveld, P. Groot Koerkamp, G. Backus (2000) Kentering en toekomst in de veehouderij.

Knijff, A. van der (1999). Windenergie in de agrarische sector; meewind of tegenwind. LEI, Den Haag.

Kwakernaak, C., N. van der Windt (2000). De Aquarel; scenario's voor water in een vitaal platteland. Alterra, Wageningen.

Kwakernaak, C., A. Wintjes, M. van der Haar (2000) Waterberging in beeld; mogelijkheden voor inrichting en gebruik van waterretentiegebieden in Gelderland. Alterra, Wageningen.

LEI & WVB Marketing adviezen (red.; 1999) Toerisme en recreatie in het landelijk gebied; marktverkenning. In opdracht van: Toerisme & Recreatie AVN. Den Haag, Deurne.

Meeusen, M.J.G., H.H.J.M. Sengers, L.C. Kuiper, P.A.G. Jansen (2000) Energieteelt in bufferzones; een eerste inventarisatie van mogelijkheden. Rapport 3.00.02. LEI, Den Haag.

Ministerie van Economische Zaken (1997) Duurzame energie in opmars.

Ministerie van LNV (2000). Voedsel en Groen; het Nederlandse agrofoodcomplex in opmars. Den Haag.

Ministerie van LNV (2000). Natuur voor mensen, mensen voor natuur; nota natuur, bos en landschap in de 21^e eeuw. Den Haag.

Ministerie van VROM (2000) *Nota Mensen, wensen, wonen*. Den Haag.

RECRON (1999) Recreatie in 2019; of hoe Nederland eruit moet zien bij het vijftigjarig bestaan van RECRON. RECRON Service, Arnhem.

SCP (1998). Sociaal en Cultureel Rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier.

SCP (2000). Sociaal en Cultureel Rapport 2000: Nederland in Europa. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Toerisme en Recreatie AVN (2000) Groene recreatie in het landelijk gebied; een strategisch perspectief. Voorschoten.

Vlieger, J.J. de, K. van Ittersum, H.S. van der Meulen (1999). Streekproducten: van consument tot producent. Rapport 3.99.13. LEI, Den Haag.

Windt, N. van der, A. Wintjes, W. Elbersen, C. Kwakernaak (2000) Van stek tot stekker; 14 kansen voor energieteelt in Hardenberg. Alterra, ATO, Wageningen.

Ongepubliceerde bronnen

Luttik, J., P. Rijk (2000) Weiden van water.

Aanhangsel A Deelnemers aan workshop

De resultaten van de inventarisatie van maatschappelijke behoeften en mogelijke agrarische beheersystemen zijn besproken tijdens een workshop. Aan deze workshop werd deelgenomen door:

Dhr. C. Anker, LNV Directie Noord
Dhr. P. Baltus, WLTO-advies
Dhr. B.A. Heeres, Provincie Drenthe
Mw. E.M. Jókövi, Alterra
Dhr. H. Koole, LNV Directie Landbouw
Mw. M. de Lange, LNV Directie GRR
Dhr. B. van der Ploeg, LEI
Mw. A. Stegeman, GLTO
Dhr. J.W. Straatsma, LTO Nederland

Aanhangsel B Overzicht geïnventariseerde agrarische beheersystemen en maatschappelijke behoeften

Het overzicht is gebruikt bij de workshop (zie ook aanhangsel A).

Het overzicht beoogt een snel beeld te geven van kansen voor agrariërs (agrarische beheersystemen) o.b.v. de geïnventariseerde informatie over maatschappelijke behoeften in 2015/2020 en over mogelijke agrarische beheersystemen. De informatie in dit overzicht betreft hoofdzakelijk afzonderlijke bedrijven. Organisatorisch zijn daarnaast uiteraard samenwerkingsvormen mogelijk zoals natuurverenigingen, coöperaties enz. Deze komen in het overzicht niet specifiek naar voren.

Kans o.b.v. maatschappelijke behoefte (agrarisch beheersysteem)	Verwachting Voor markt in 2015/2020	Agrarische bedrijfsstakken	Goederen of diensten vanuit landbouw, c.q. inpassing in landbouw	Opbrengst	Locatiefactoren	Anderen functies die combineerbaar zijn (verweving)
Multifunctionele landbouw						
Dagrecreatie in landelijk gebied	Wel vraag, maar hevige concurrentie met ander dagrecreatief aanbod	Grondgebonden en niet-grondgebonden bedrijfsstakken mogelijk, afhankelijk van de geboden dienst.	Divers, groei mogelijk bij: Beleving natuur Beleving cultuurhistorie Paarden Horeca Aanbod met speciale belevingswaarde Onsluiting landelijk gebied voor sportieve openluchtrecreatie	Sterk verschillend tussen bedrijven. Arbeidsopbrengst gemiddeld per bedrijf is circa f 12.500 (LEI) Bruto-inkomsten per bedrijf gemiddeld f 30.000	Attractief landschap Rust / stilte Recreatieve onsluiting Anderen recreatieve voorzieningen Nabijheid potentiële afnemers (toeristen / bewoners) helpt.	Natuur Landschap Wonen op kleine schaal en ingepast in landschap (bijv. buitenplaats) Drinkwaterwinning Waterberging
Verblijfsrecreatie in landelijk gebied	Meer vraag dan nu	Vooral grondgebonden, al kan het ook bij niet-grondgebonden	Divers, groei mogelijk bij: Huisjes Kamers Bijzondere logiesvormen	Zie bij dagrecreatie	Attractief landschap Rust / stilte Anderen recreatieve voorzieningen	Natuur Landschap Wonen op kleine schaal en ingepast in landschap (bijv. buitenplaats) Dagrecreatie

Natuurbeheer	Meer vraag dan nu	Grondgebonden	Diverse typen natuurbeheer volgens beheercontracten. Onderhoudswerkzaamheden door agrariërs in natuurgebieden	Beheercontract: 15% van de vergoeding is bedoeld als arbeidsbeloning. Indien het natuurbeheer goed inpasbaar is, liggen de echte inkomsten hoger.	Beheercontract: Ligging in gebied met doelen voor natuurbeleid	Landschap Waterbergig Dagrecreatie Verblijfsrecreatie
Landschaps- Beheer	Meer vraag dan nu	Grondgebonden	Diverse typen landschapsbeheer	Afhankelijk van type landschapsbeheer en van omvang van het beheer	Ligging in gebied met landschapsdoelen	Natuur Waterbergig Dagrecreatie Verblijfsrecreatie Wonen mits ingepast in het landschap en kleinschalig (buitenplaats blijv.)

Windenergie	1.500 MW electriciteit per jaar vanaf landlocaties	Alle	solitaire turbine windpark (meeste groepsperspectief)	Theoretische netto- opbrengst circa 6 ct per kWh. Realiteit kan anders zijn, afhankelijk van o.a. wind, turbinevermogen, technische prestaties van de turbine en investeringen ter plaatse	Windrijke locatie Open landschap Perifeer Overeenstemming met lokaal en provinciaal beleid	Waterberging
Energieteelt	12-70 PJ per jaar 70 PJ vergt 300.000 ha energiegewas	i.h.b. akkerbouw	Diverse eenjarige en meerjarige gewassen. Toepassing kan bij: Teeltrotatie Braakgelegde grond Grond met variabele mestgift Snelgroeiend hout Indien kleinschalige teelt rendabel zou kunnen zijn: mest- en spuitrijke zones langs waterlopen bufferzones rond natuur	Nog niet rendabel. Met subsidie en/of slimme functiecombinatie zou energieteelt betaalbaar kunnen worden voor energieopwekking en daarmee rendabel voor de agrariër. Rentabiliteit voorts eerder te verwachten bij grootschalige verbouw dan bij kleinschalige verbouw.	nabijheid tot centrale op biomassa grootschalig landschap	natuur wonen verblijfsrecreatie drinkwaterwinning waterberging baggerspecie verwerken / reïngen

Waterberging	55.000 ha	Melkveehouderij, overige grasdierhouderij, energieteelt (i.h.b. bij beken en in beekdal), Akkerbouw o.b.v. waterminnende gewassen	retentiebekken / inlaaspolder overlaat verdiepte rivieruiterwaarden beken met hermenandering en herprofilering	Nog niet rendabel Vergoeding is nodig voor productieschade grasland en/of beperkingen aan grondgebruik. Onduidelijk of vergoeding ook arbeidsinkomsten kan leveren.	Locatie t.o.v. watersysteem Geen bebouwing of hoofdinfrastructuur (of zo min mogelijk) Lage grondprijzen	natuur landschap dagrecreatie drinkwaterwinning Verblijfsrecreatie is afhankelijk van de vorm.
Drinkwater-winning	Vraag bestaat	Biologische landbouw, extensieve landbouw, energieteelt.	Schone landbouwvorm verenigbaar met winning van drinkwater uit bodem	Onbekend. Drinkwaterwinning brengt teeltbeperkingen en dat maakt vergoeding wenselijk. Nog onduidelijk of vergoeding alleen schade zal compenseren of ook arbeidsinkomsten zal leveren.	Locatie met problemen t.a.v. drinkwaterwinning Perifeer t.o.v. de zee (zout grondwater) Grondsoort (waarschijnlijk)	Natuur Landschap Dagrecreatie

Neogemengd	Vraag bestaat (voedsel). Voorts inspelen op normen m.b.t. milieu, mest e.d.	Neogemengde bedrijven. Nieuw is dat er slimme combinaties worden gemaakt van twee of meer bedrijfstypen die over en weer baat bij elkaar, doordat kringlopen van grondstoffen en/of energie worden gesloten.	glastuinbouw en varkenshouderij akkerbouw en varkenshouderij (Deens model) landbouwanlandgoed: akkerbouw, melkvee, vleesvee, paarden, en bosbouw met horeca, winkel, vergaderfaciliteiten, recreatie en educatie	Onbekend	Goede agrarische productiemogelijkheden Voorts afhankelijk van de specifieke combinatie: productieterrin dicht bij de stad (bv: Glastuinbouw en varkenshouderij) perifer	Afhankelijk van exacte vorm. Indien sterk productegericht zoals glastuinbouw en varkenshouderij, beter geen andere functies
Verkoop van producten aan huis	Onbekend	Tuinbouw, aardappelteelt, sierplantenteelt, fruitteelt, melkveehouderij met kaasverwerking	verkoop van producten van het eigen bedrijf eventueel in combinatie met verkoop van producten van andere bedrijven	Verschillend. Door grote marge tussen detailhandelsprijzen en veilingprijzen e.d., kan verkoop aan huis extra inkomsten leveren. Wel afhankelijk van bereik van klanten en van investeringen voor verkoop aan huis.	Ligging nabij potentiële klanten (bij concentratie van bevolking of recreanten of aan drukke verkeersroute (geen autoweg / snelweg)	dagrecreatie verblijfsrecreatie wonen natuur landschap

Zorg	Grote en groeiende vraag, maar combinatie met landbouw is beleidsafhankelijk	Alle bedrijfsstakken behalve intensieve. Veehouderij mogelijk in het voordeel.	Zorg aan /opvang van: geestelijk gehandicapten lichamelijk gehandicapten bejanden kinderen delinquenten overige categorieën	Onduidelijk. f 70.000 zou als bruto-opbrengst redelijk zijn volgens voorbeeldberekening, maar in de praktijk zijn vergoedingen nu slecht geregeld, doordat zorglandbouw nog geen eigen plek heeft in financieringsstructuur van zorgsector	nabijheid tot zorgbehoevenden, d.w.z. bevolkingsconcentraties of eventueel zorginstellingen	Natuur Landschap Dagrecreatie Verblijfsrecreatie
Landelijk wonen	Grote vraag. Max. 6.500 woningen via ruimte voor ruimte regeling, mogelijk 400 buitenplaatsen	Grondgebonden bedrijfsstakken. Geen intensieve veehouderij, geen glastuinbouw.	Buitenplaats woning in kader van ruimte voor ruimte regeling onderhoud van landelijke omgeving rond de landelijke woningen	Onduidelijk, maar verwachting is dat woningbouw veel oplevert. Wil het een permanente inkomstenbron zijn dan zal de agrariër de woningen moeten verhuren.	Locaties waar woningbouw mag (r.o.-beleid) aantrekkelijke woonomgeving	natuur landschap dagrecreatie waterrecreatie
				Grootste vraag in sterk verstedelijkte provincies, maar ook elders is er wel vraag.		

Driedubbel verbreed groen ondernemerschap	Speelt in op uiteenlopende behoeften (zie elders)	Grondgebonden en niet grondgebonden bedrijfsstakken.	Op niveau van een bedrijf of een gebied.	Op bedrijfsniveau door combinatie van meer producten meer bijkomende samenhangende combinatie van elkaar versterkende producten, bijv.: natuur landschap dagrecreatie streekproducten en/of verkoop aan huis en/of zelfverwerken biologische landbouw zorg waterberging wonen verblifsrecreatie	Op gebiedsniveau wordt synergie-effect verwacht, t.g.v. grotere vraag en meer betrokkenheid van de consument bij het gebied en ook meer draagvlak voor o.a. agariisch natuubeheer.	dicht bij de stad of drukke recreatiegebieden barrières voor ongepaste vormen van medeverbruik (zoals autoverkeer) open verbindingen voor gewenst medegebruik rust attractief landschap (in wording)	natuur landschap dagrecreatie streekproducten en/of verkoop aan huis en/of zelfverwerken biologische landbouw zorg waterberging wonen verblifsrecreatie
Kwaliteit							
Biologische landbouw	Meer vraag dan nu, hoeveel exact afhankelijk van marktontwikkeling en prijzen	Alle bedrijfsstakken	Tal van biologische producten.	Verscheidend per biologische bedrijfstak. Huidige meeropbrengst ten opzichte van gangbare landbouw staat onder druk.	goede agrarische productieomstandigheden niet perifereer	natuur landschap waterberging drinkwaterwinning dagrecreatie verblifsrecreatie wonen	

Streekproducten	Vraag bestaat	Alle bedrijfsakken	Tal van producten, al dan niet bewerkt	Verscheidend per bedrijf, afhankelijk van meeroportengst per eenheid streekproduct en van de verkoop.	geloofwaardige afbakening van het productiegebied met geloofwaardige band tussen product en productiegebied	Landschap Natuur Waterberging
Zelfverwerken, kleinschalig	Vraag i.v.m. behoefte aan kwaliteit	Melkveehouderij, fruitteelt, tuinbouw	Tal van producten, afhankelijk van bedrijfsstak o.a. Kaas Vruchtensap Vruchtenstroop Eigen conserven	Verscheidend. Zelfkaasmaken leverde tussen 1995 en 1997 gemiddeld per bedrijf f 26.000 op per jaar. De hogere opbrengst ontstaat doordat de bewerking de toegevoegde waarde verhoogt en/of de consument een hogere prijs over heeft voor het product dat op de boerderij bewerkt is.	goede agrarische productieomstandigheden semi-stredelijk	Landschap Natuur Dagrecreatie
				Marktbewerking door problemen met	landshappelijke identiteit nabijheid potentiële afnemers (bewoners / toeristen) (op lange termijn bij goede marktonwikkeling niet nodig)	

<p>Zelfverwerken, grootschalig (conglomeraat van bedrijven met eigen verwerkingscircuit)</p>	<p>Vraag i.v.m. behoefte aan kwaliteit.</p> <p>Voor de marktontwikkeling zijn korte lijnen en flexibiliteit binnen het conglomeraat vereist, zodat snel wordt ingespeeld op veranderende consumentenwensen</p>	<p>Alle bedrijfstakken</p>	<p>Tal van producten, afhankelijk van bedrijfstak.</p>	<p>Verskillend.</p> <p>De sterkte zit in de continue afstemming van de agrarische producten en de verwerking daarvan op de wisselende wensen van consumenten</p>	<p>goede agrarische productieomstandigheden semi-stedelijk goede infrastructuur</p>	<p>dagrecreatie</p> <p>Voorts afhankelijk van specifieke product.</p>
<p>Marktliches</p>	<p>Vraag i.v.m. behoefte aan kwaliteit</p>	<p>Alle bedrijfstakken</p>	<p>Grote diversiteit van producten: Natuurvlees Edelherben Struisvogels Oesterzwammen Enz.</p>	<p>Onbekend, waarschijnlijk zeer verschillend per marktliche</p> <p>Per marktliche slechts klein aantal aanbieders mogelijk, i.v.m. risico marktverzadiging</p>	<p>Gunsige infrastructuur</p> <p>Soms: specifieke productieomstandigheden afgestemd op het product (bijv. natuur waarbinnen runderen kunnen grazen voor natuurvlees)</p>	<p>dagrecreatie</p> <p>Voorts afhankelijk van specifieke product.</p>

Keten en kennis

Mega-bedrijven	Vraag i.v.m. behoefte aan betaalbare kwaliteit	Alle bedrijfstakken	Divers Melk Pootardappelen Varkensvlees Enz (afhankelijk van bedrijfstype)	Onbekend, Verwachting is dat het uitkan	goede agrarische productieomstandigheden met zo rationeel mogelijk ingerichte ruimte. Bijvoorbeeld: weidegebied in Noord-Nederland voor megamelkveebedrijf havens in Noord-Nederland of Zeeland voor varkensflat	waterberging energeteelt drinkwater (aanname dat mega-bedrijf mineralenstromen onder controle heeft)
Agrarisch laboratorium	Is vragend, want ontwikkelt innovaties waar een markt voor is	Alle bedrijfstakken	Innovaties en kennis m.b.t. agrarische productie	Onbekend, verwachting is dat verkoop van innovaties en kennis veel oplevert.	in centra van agribusiness en kennis	